राम-कथा-मञ्जरी ।

Rama-Katha-Manjari

With Notes

IN

Sanskrit, Hindi and English

BY

SANT GOKAL CHAND SHASTRI, B.A.,

Head Sanskrit Teacher, D. A. V. High School,

LAHORE.

सन्त गोकुलचन्द्र शास्त्री, बी. ए.

मुख्य-संस्कृताध्यापक, डी. ए. वी. हाई स्कूल, लाहौर ।

Published by

BHARAT HOUSE (भारतहौस)

Publishers and Book-Sellers,

Anarkali, LAHORE.

बाम्बे मैशीन प्रेस लाहौर में मैनेजर शरत् चन्द्र लखनपाल के प्रबन्ध से छपा ।

विषयसूची ।

समस्त भूमण्डल पर नहीं तो भारतवर्ष में तो अवश्य, मर्यादा पुरुषोत्तम श्री रामचन्द्र के आदरणीय नाम ने प्रत्येक नर नारी के हृदय में थोड़ा बहुत स्थान प्राप्त कर रक्खा है। उनके सच्चरित्र को पढ़ने के लिये सभी का मन सदा उत्सुक रहता है।

यों तो अनेक कवियों ने अपने २ भावों द्वारा उनका यश गान किया है किन्तु जो रस आदि कवि श्री वाल्मीकि जी ने अपने रामायण में सरल तथा मधुर शब्दों में भर दिया है उसको कोई तुलना नहीं कर सका। यह हो भी क्यों न? इन्हों ही ने तो सब से पहले राम-कथा को काव्य में परिणत किया था। अतः वाल्मीकि जी के ही शब्दों में रामायण-कथा को पढ़ने में सभी का मन चाहता है। किन्तु साधारण लोग वाल्मीकि रामायण जैसे इतने बड़े काव्य को पढ़ने का उत्साह नहीं कर सकते, इस कारण इस क्षति को किसी अंश में पूर्ण करने के लिये मैं इस स्वल्प पुस्तक को जनता के सम्मुख उपस्थित करने का साहस करता हूं।

इस में रामचन्द्र की उत्पत्ति से लेकर उन के राज्याभिषेक तक पूरी मूल कथा वाल्मीकि जी के ही शब्दों में रक्खी हुई है। कहीं २ पर रामायण में जो बड़े २ उत्तम उपदेश भरे हैं उन में से भी कुछ उचित स्थानों में दिये हैं। मेरी यह प्रबल इच्छा थी कि मैं उस महाकवि के कुछ और भी उपदेश-रत्नों का इस में समावेश करता किन्तु मुझे भय था कि इस से पुस्तक का विस्तार बहुत बढ़ जाता और इस पुस्तक के लिखने में जो उद्देश्य था वही चूक जाता।

जितनी सरलता और सरसता वाल्मीकि के रामायण में है वह और कहीं नहीं पायी जाती । थोड़ी बहुत संस्कृत भाषा जानने वाला भी उसके श्लोकों का अर्थ शीघ्र समझ लेता है । इस लिए यह पुस्तक मैट्रिकुलेशन आदि परीक्षाओं के लिए अत्युपयोगी है ।

पच्चीस हजार श्लोकों में से पाञ्च सौ श्लोकों को निकाल कर पूरी कथा वर्णन करना कुछ सहज नहीं, इस लिए बहुत स्थानों पर एक श्लोक के पूर्वार्ध तथा उत्तरार्ध में सैकड़े श्लोकों का अन्तर हो जाता है । एक दो स्थानों में कथा का सम्बन्ध दिखाने के लिए श्लोकों को आगे पीछे भी करना पड़ा है ।

इस पुस्तक की उपयोगिता को और बढ़ाने के लिए—

(क) प्रत्येक पृष्ठ पर संस्कृत टीका ऐसे सरल रूप में दी गई है कि संस्कृत में साधारण योग्यता रखते हुए भी पुरुष उस से लाभ उठा सकें ।

(ख) जो लोग संस्कृत नहीं जानते उन के लिए पुस्तक के अन्त में कठिन शब्दों के हिन्दी में अर्थ दिये हुए हैं ।

(ग) जिन प्रान्तों में हिन्दी भाषा प्रचलित नहीं उनके लिए कठिन शब्दों की इंग्लिश भाषा में व्याख्या की हुई है ।

मुझे आशा है कि सहृदयगण इसे अपनाकर मेरे उत्साह को बढ़ायेंगे—

सन्त गोकुलचन्द्रः

——:०:——

बालकाण्डम् ।

अयोध्या वर्णनम्-दशरथस्य पुत्रेच्छा-तदर्थं पुत्रेष्टिप्रारम्भः-समाप्ते समये दशरथ पुत्रोत्पत्तिः-तेषान्नाम करणम्-दशरथ समीपे विश्वामित्रागमनम्--मारीचादि राक्षसकृत विघ्नविनाशाय राम लक्ष्मणयोरात्मना सह नयनम्-रामेण विश्वामित्रात् बलातिबल विद्या प्राप्तिः--रामेण ताड़का वधः-विश्वामित्रस्य दीक्षा प्रवेशः-रामेण यज्ञविध्वंसायागतानां राक्षसाणां वधः-सरामलक्ष्मणस्य विश्वामित्रस्य मिथिला प्रस्थानम्-विश्वामित्रेण जनकाय रामागमन कारण वर्णनम्-जनकेन धनुःप्रशंसा-रामानुरोधेन धनुप आननयम्-रामस्य धनुर्भङ्गः-दूत मुखेन दशरथस्यायोध्यायाः आह्वयनम्-रामा दीनां परिणयः-निवर्तन काले मार्गे रामेण परशुरामाभिमुख्यम्-तद्गर्वभङ्गः-पराजितस्य परशुरामस्य निर्गमनम्-सपुत्रस्य दशरथस्यायोध्या प्राप्तिः-रामा दीनां पितृ शुश्रूषणम् । १-१४

अयोध्या काण्डम् ।

भरतस्य मातुल गृह गमनम्-शत्रुघ्नस्य तत्सहयानम्-दशरथस्य रामयौवराज्य विचारः-सभासदां हर्षणम्-रामाय स्वाभिप्राय प्रकाशनम्-मन्थराया स्तद्वृत्त श्रवणम्-श्रुत्वा च कैकेय्युत्तेजनम्-कैकेय्या अशोक-भवने प्रविश्य शोक प्रकाशनम्-दशरथागमने पुरा तद्दत्तवरयोरेकेन रामस्य चतुर्दशवर्षाणां वनवासस्य द्वितीयेन च भरताभिषेचनस्य प्रार्थनम्-दशरथस्य मूर्छा-रामेण कैकेयी मुखात् तच्छ्रवणम्-रामस्य पितृ निदेशानुष्ठानस्य निश्चयः-रामस्य मातृ गृहं गत्वा तदाज्ञा प्राप्तिः-कौशल्यायाः

विलापः रामस्य च वनवासान्निवारणम्-रामस्य तदाश्वासनम्-तत्ताज्ञा प्राप्तिः-रामस्य सीता समागमः-तद्वनगमन निश्चयं श्रुत्वा सीतायाः सहगमनायाग्रह.—रामेण तस्यै सहगमनायानुज्ञापनम्—लक्ष्मणस्य रामानुगमनाय प्रार्थनम्—रामेण तत्सम्बोधनम्-अन्ते रामेण तत्प्रार्थन स्वीकरणम्—रामस्य गुह विषय प्रापणम्—रामानुगतस्य सुमन्त्रस्य निवर्तनम्—रामस्य भरद्वाजा श्रमात् चित्रकूट प्रापणम्—दशरथस्य मरणम्—दूतैः भरतस्य मातृ कुलादानयनम्—भरतस्य विलापः—कैकेय्या धिक्करणम्-कौशल्या भरतयो राम विवासन विषये सम्वादः—भरतेन प्रजा समर्पितस्य राज्यस्यास्वीकरणम्—पित्रौर्ध्वदेहिकादनन्तरं ससैन्यस्य भरतस्य राम प्रतिनिवर्तनाय वनगमम्—राम भरत सङ्गमनम्—पितृ मरण वृत्तं श्रुत्वा रामस्य शोकः-भरतेनातिप्रार्थितस्यापि रामस्य वनवासावधिमसमाप्या योध्यां प्रति निवर्तनास्वीकरणम्—राम पादुके आदाय भरतस्य तयोरेव राज्य पदारोपणम्—रामस्य चित्रकूट-त्यागः। १५—४४

आरण्यकाण्डम्।

रामस्य दण्डकारण्यं प्रविश्या गस्त्येन समागमः—तस्माद्रामस्यास्त्र प्राप्तिः—ततः प्रस्थाय पञ्चवटी प्रापणम्—राम रूप मुग्धायाः शूर्पणखायाः तत्समीपमागत्य परिणयाय कथनम्—क्रुद्धेन लक्ष्मणेन तन्नासिका कर्ण छेदः—विलपन्त्यास्तस्याः खर दूषण समीपे गत्वा तयोरुत्तेजनम्—रामेण युद्धे तयोर्वधः—रावणस्य मारीचाय मृगरूप मास्थाय सीता हरणाया देशः—सीता प्रलोभनाया गतस्य मारीचस्य रामेण वधः—मृगस्य चीत्कारेण राम मृत्यु शङ्किते लक्ष्मणे सीतां विहाय गते पश्चात्

परिव्राजक रूप मास्थाय रावणेन सीता हरणम्—जटायू रावणयोर्युद्धम्—राम लक्ष्मण योस्सीतान्वेषणम्—जटायुषः तद्धरण प्रवृत्तिप्रापणम् ।
४४—५२

किष्किन्धाकाण्डम् ।

रामलक्ष्मणयोः पम्पासरः प्राप्तिः—तत्र तयोः सुग्रीव सख्यम्—रामेण वालि वधः—सुग्रीवस्य किष्किन्धा राज्येऽभिषेचनम्—सुग्रीवेण हनूमत्प्रमुखाणां वानराणां सीता प्रवृत्त्यै प्रस्थापनम्—सम्पातेः सीता प्रवृत्तिं प्राप्य हनूमतस्समुद्र लंघनम् । ५३—६९

सुन्दरकाण्डम् ।

हनूमतः लङ्का गमनम्—तत्राशोक वने राक्षसीपरिवृतायास्सीताया दर्शनम्—रावणस्य सीतामुपगम्य स्वप्रणय दर्शनम्—सीताया-स्तन्निन्दनम्—हनूमतः सीतायै स्वपरिचयः—रामनामाङ्कित मुद्रादानम्—हनूमतः पृष्टमारोप्य सीताया लङ्का विद्रावणाय कथनम्—सीताया अस्वीकरणम्—सीताचूड़ामणि मादाय प्रतिनिवर्तमानस्य हनूमतोऽशोक वन विध्वंसः—राक्षसैर्बद्धस्य तस्य रावणाभिमुखे नयनम्—तस्य सीता हरणाय रावण भर्त्सनम्—क्रुद्धस्य रावणस्य वस्त्रैस्तत्पुच्छ मावेष्ट्य तद्दाहा ज्ञापनम्—ज्वलितेन पुच्छेन हनूमतः लङ्कादहनं पुच्छस्य च समुद्रे निर्वापः—राम समीपमेत्य सीता वृत्तश्रावणम् । ५९—६९

युद्धकाण्डम् ।

सुग्रीवहनूमत्सहितानां रामदीनां लङ्काभियानम्—विभीषणेन रावणस्य सीताहरण गर्हित कर्मणः निवारणम्—रावणस्य विभीषण तर्जनम्—विभीषणस्य भ्रातृ पक्षं त्यक्त्वा रामाश्रयणम्—नलस्य

समुद्रसेतु बन्धनम्—राम सैन्यस्य तद्द्वारा लङ्का प्रापणम्—राम रावणयोर्युद्धम्-कुम्भकर्ण वधः—मेघनादस्य युद्धक्षेत्रा गमनम्—तत्र च तस्य लक्ष्मणेन वधः—रावण क्षिप्तया शक्त्याऽभिहतस्य लक्ष्मणस्य मूर्छा—हनूमतः सञ्जीवन्यानयनम्-तत्प्रयोगेण लक्ष्मण मूर्छापगमः—रामस्य रावण वधः-लङ्का राज्ये विभीषणाभिषेचनम्-सीतां गृहीत्वा रामस्य प्रतिनिवर्तनम्-चतुर्दशवर्ष समाप्तिः—सुग्रीवादि सहितस्य रामस्यायोध्यागमनम्-तच्छ्रुत्वा भरतस्य स्वागत करणम्-रामाभिषेकः-किञ्चित्कालमयोध्यायां सुषित्वा सुग्रीवादीनां प्रतिनिवर्तनम्-७०-८४

राम-कथा-मञ्जरी

(बालकाण्डम्)

अयोध्या-वर्णनम्

कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ।
निविष्टः सरयूतीरे प्रभूत-धन-धान्य-वान् ॥१॥
अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोक-विश्रुता ।
मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥२॥
तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदवित्सर्वसङ्ग्रहः ।
राजा दशरथो नाम लोकस्य परिरक्षिता ॥३॥
नानाहिताग्नि र्नायज्वा न क्षुद्रो न च तस्करः ।
कश्चिदासीदयोध्यायां न चावृत्तो न संकरः ॥४॥
तस्य चैवं प्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ।
सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥५॥

(मुदितः) सन्तुष्टजनः । (स्फीतः) उत्तरोत्तरं वृद्धिगतः । (मानवेन्द्रेण) मनुष्य-स्वामिना । (सर्वसंग्रहः) सर्वेषामपरिमित-बल-राष्ट्र-दुर्गादीनां संग्राहकः । (अनाहिताग्निः) अजस्राग्नि-होत्ररतः । (अयज्वा) यागरहितः । (अवृत्तः) सदाचाररहितः । (एवं-प्रभावस्य) एवं वर्णितः प्रभावोयस्य । (तप्यमानस्य) एवं-विधैश्वर्यवत्त्वेऽपि परितप्यमानस्य ।

दशरथस्य यज्ञ-आरम्भः

ततो वशिष्ठ-प्रमुखाः सर्व एव द्विजोत्तमाः ।
ऋष्यशृङ्गं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारभंस्तदा ॥६॥

ततः प्राक्रमदिष्टिं तां पुत्रीयां पुत्रकारणात् ।
जुहाव चाग्नौ तेजस्वी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥७॥

समाप्त-दीक्षा-नियमः पत्नी-गण-समन्वितः ।
प्रविवेश पुरीं राजा सभृत्य-बल-वाहनः ॥९॥

दशरथ पुत्रोत्पत्तिः

ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ।
कौशल्याजनयद्रामं सर्व-लक्षण-संयुतम् ।
भरतोनाम कैकेय्यां जज्ञे सत्य-पराक्रमः ॥१०॥

अथ लक्ष्मण-शत्रुघ्नौ सुमित्राऽजनयत्सुतौ ।
उत्सवश्च महानासीदयोध्यायां जनाकुलः ॥१०॥

[युग्मकम्]

अतीत्यैकादशाहं तु नाम-कर्म तथाकरोत् ।
ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयी-सुतम् ॥११॥

सौमित्रिं लक्ष्मणमिति शत्रुघ्नमपरन्तथा ।
वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांस्तदा ॥१२॥

(आरभन्) छान्दसम् । (पुत्रीयां) पुत्र-प्राप्ति-हेतुभूताम् । (समाप्तदीक्षानियमः) समाप्तो दीर्क्षार्थो नियमो यस्य । (नावमिके तिथौ) नवम्यां तिथौ । (सत्यपराक्रमः) सत्यः कापट्यरहितः पराक्रमो यस्य । (जनाकुलः) जनैः आकुलः व्याप्तः ।

XIV

ते चापि मनुज-व्याघ्राः वैदिकाध्ययने रताः ।
पितृ-शुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ।
सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकहिते रताः ॥१३॥
तेषामपि महातेजा रामः सत्य-पराक्रमः ।
इष्टः सर्वस्य लोकस्य शशाङ्क इव निर्मलः ॥१४॥
राम--याच- अथ राजा दशरथस्तेषां दार-क्रियां प्रति ।
नाय विश्वा- चिन्तयामास धर्मात्मा सोपाध्यायः स बान्धवः॥१५॥
मित्रागमनम् तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रि-मध्ये महात्मनः ।
अभ्यागच्छन् महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥१६॥
अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महामुनिम् ।
उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥१७॥
"अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ।
ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्य्यमागमनम्प्रति ।
कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम" ॥१८॥

(मनुजव्याघ्राः) पुरुषसिंहाः । (वैदिकाध्ययने) वेद-सम्बन्ध्य ध्ययने । (तेषा) मिति निर्धारणे षष्ठी । (इष्टः) प्रियः । (शशाङ्कः) चन्द्रः । (दारक्रियाम) विवाहम् । (सोपाध्यायः) सपुरोहितः । (ब्रूहीत्यादि) (तुभ्यं) ते (षष्ठ्यर्थे चतुर्थी) (यत्कार्य्यं प्रति) यत्कार्य्यार्थम् आगमनं तन्मया प्रार्थितः सन् ब्रूहि (दैवतम्) इष्टदेवोऽतः पूज्यः ।

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुत-विस्तरम् ।
हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥१९॥
"यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ।
कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्य-प्रतिश्रवः ॥२०॥
अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ।
तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ।
मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥२१॥
स्वपुत्रं राज-शार्दूल, रामं सत्य-पराक्रमम् ।
काकपक्ष-धरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥२२॥
शक्तो ह्येष मया गुप्तो दिव्येन स्वेन तेजसा ।
राक्षसा ये विकर्माण स्तेषामपि विनाशने" ॥२३॥
रामस्य तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ।
प्रस्थानम् प्रहृष्ट-वदनो राम माजुहाव सलक्ष्मणम् ॥२४॥

(अद्भुतविस्तरम्) दैवतं हि भवान्ममेत्याद्युक्ति-रूपमाश्चर्य प्रपञ्चम् । (तस्य) तद्वाक्य--प्रतिपाद्यस्य । (निश्चयम्) करिष्यामीति अङ्गीकारम् । (सत्यपरिश्रवः) सत्यप्रतिज्ञः (आतिष्ठे) आस्थितोऽस्मि । (कामरूपिणौ) यथेच्छारूपधारिणौ । (काकपक्षधरम्) बालानां कपोलसमीपे शिखा काकपक्षः । (विकर्माणः) विघ्नकर्तारः । (आजुहाव) आहूतवान् ।

(युग्मकम्)

कृतस्वस्त्ययनं मात्रा पित्रा दशरथेन च ।
पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिपूजितम् ॥२५॥
स पुत्रं मूर्ध्न्युपाघ्राय राजा दशरथः प्रियम् ।
ददौ कुशिक-पुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥२६॥

विश्वामित्रो ययावग्रे ततो रामो धनुर्धरः ।
काक-पक्ष-धरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥२७॥
अध्यर्ध-योजनं गत्वा सरय्वा दक्षिणे तटे ।
रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥२८॥

राममन्त्र-शिक्षणम् ।

"मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ।
एतद्विद्या-द्वये लब्धे नभवेत्सदृशस्तव" ॥२९॥

रामेण ताडका वधः ।

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा प्रहृष्टवदनः शुचिः ।
प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥३०॥
स वनं घोर-संकाशं दृष्ट्वा नृप-वरात्मजः ।

(कृतस्वस्त्ययनम्) कृतमङ्गलम् । (पुरोधसा) पुरोहितेन । (धन्वी) धनुर्विद्याकृतश्रमः (अन्वगात्) अनुजगाम । (अध्यर्धयोजनम्) अर्धाधिकयोजनम् । (मन्त्रग्रामम्) बलाऽबलाविद्या संज्ञकं मन्त्रसमूहम् । (भावितात्मनः) ध्यातात्मस्वरूपात् । (घोरसङ्काशम्) भयानक-दर्शनम् ।

अविग्रहतमैक्ष्वाकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥२१॥
"अहो वन मिदं दुर्गं झिल्लिका-गण-नादितम् ।
संकीर्णं वदरीमिश्रं किन्वेतद्दारुणं वनम्" ॥२२॥
तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ।
"ताटका नाम भद्रन्ते भार्य्या सुन्दस्य धीमतः ।
इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥२३॥
सेयं पन्थानमावार्य्य वसत्यध्यर्ध-योजने ।
स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥२४॥
नहि ते स्त्री-वध-कृते घृणा कार्य्या नरोत्तम ।
चातुर्वर्ण्य-हितार्थञ्च कर्तव्यं राजसूनुना" ॥२५॥
मुनेर्वचनमक्लीवं श्रुत्वा नृपवरात्मजः ।
ज्याघोष मकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नादयन् ॥२६॥
तं शब्द मभिनिध्याय राक्षसी क्रोध मूर्छिता ।
श्रुत्वाचाभ्य द्रवद्वेगाद् यतः शब्दो विनिःसृतः ॥२७॥

(अविग्रहतम्) जनसञ्चाररहितमतोऽक्षुण्णम् । (झिल्लिका) कीट विशेषः । (दुष्टचारिणीम्) दुराचारिणीम् । (अक्लीवम्) धृष्टम् । (तं शब्दं श्रुत्वा अभिनिध्याय) इत्यन्वयः । (अभिनिध्याय) शब्द-देशं निश्चित्य ।

तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्ता मशनिमिव ।
शरेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥३८॥
अथ तां रजनीमुष्य विश्वामित्रो महायशाः ।
ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्र-ग्राम मनुत्तमम् ।
प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥३९॥
रामेण विश्वामित्र-यज्ञ-रक्षणम् अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावरिन्दमौ ।
अनिद्रं षडहोरात्रं तपोवन मरक्षताम् ॥४०॥
अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ।
मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचराश्च ये ।
आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥४१॥
तावापतन्तौ सहसा दृष्ट्वा राजीव-लोचनः ।
मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ।
चिक्षेप परमक्रुद्धो मरीचोरसि राघवः ॥४२॥
स तेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः ।

(विक्रान्ताम्) प्रतिक्षिप्ताम् । (उष्य , उषित्वा) आर्षमिदम् । (नियतेन्द्रियः) निगृहीतेन्द्रियः । (षडहोरात्रम्) षड्-दिवसपर्य्यन्तम् । (भीम सङ्काशाः) भयङ्कराः । (रुधिरौघम्) रक्तस्रवम् । (अवासृजन्) ववृषुः । (परमोदारम्) परमश्रेष्ठम् ।

सम्पूर्णं योजनशतं क्षिप्तः सागर संप्लवे ॥४३॥

सुवाहु-मरणम् विगृह्य सुमहच्चास्त्र माग्नेयं रघुनन्दनः ।

सुवाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतद् भुवि ॥४४॥

विश्वामित्रस्य अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ।

मिथिला- निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥४५॥

प्रस्थानम् "मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ।

यज्ञः परम-धर्मिष्ठस्तत्र यास्यामहे वयम् ॥४६॥

त्वं चैव नर शार्दूल सहास्माभिर्गमिष्यसि ।

अद्भुतं धनुरत्नं च तत्र तद् द्रष्टुमर्हसि" ।

एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥४७॥

ततः प्रागुत्तरां गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ।

विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥४८॥

विश्वामित्र मनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ।

प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥४९॥

अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ।

"धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे मुनि-पुङ्गव ।

(सागर-संप्लवे) समुद्रमध्ये । (निरीतिका) वाधारहिताः । (मैथिलस्य) मिथिलाधिपतेः । (परमधर्मिष्ठः) अतिशय धर्मोत्पादकः । (यज्ञवाटम्) यज्ञ शालाम्

यज्ञोपसदनं ब्रह्मन् प्राप्तोऽसि मुनिभि स्सह" ॥५०॥
इत्युक्त्वा मुनि-शार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ।
पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥५१॥

जनकाय रामा- "इमौ कुमारौ भद्रं ते देव-तुल्य-पराक्रमौ ।
गमन-कारण काकपक्ष-धरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः" ॥५२॥
वर्णनम् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ।
न्यवेदयन्महात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ।
महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥५३॥
एव मुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ।
"इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् जनकैरभिपूजितम् ॥५४॥
राजभिश्च महावीर्य्यैरशक्तैः पूरितुं पुरा ।
दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥५५॥
विश्वामित्रः सरामस्तु श्रुत्वा जनक-भाषितम् ।
'वत्स राम धनुः पश्य' इति राघवमब्रवीत् ॥५६॥
महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ।

(यज्ञोपसदनम्) यज्ञस्थानम् (महाधनुषि जिज्ञासाम्) रामस्य धनुर्विषयां दिद्रक्षाम् । पुरापूरितुमशक्तैराजभिश्चाभिपूजितम् (इत्यन्वयः) ।

मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ।
रामस्य "इदं धनुर्वरं ब्रह्मन् संस्पृशामीह पाणिना" ॥५७॥
धनुर्भङ्गः लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ।
आरोपयित्वा मौर्वीञ्च पूरयामास तद्धनुः ॥५८॥
तद्बभञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशाः ।
तस्य शब्दो महानासीन्निर्घात-सम-निःस्वनः ॥५९॥
निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ।
वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥६०॥
प्रत्याश्वस्ते जने तस्मिन् राजा विगत-साध्वसः ।
उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनि-पुङ्गवम् ॥६१॥
"भगवन् दृष्टवीर्य्यो मे रामो दशरथात्मजः ।
अत्यद्भुतमचिन्त्यञ्च न तर्कित मिदं मया ॥६२॥
जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ।
सीता भर्त्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥६३॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मन् शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ।

अपावृत्य गतापवरणीकृत्य । (लीलया) अनायासेन । (निर्वात-सम-निःस्वनः) अशनि-ध्वनि-समः शब्दः (विगतसाध्यसः) रामेण धनुष्यनारोपिते कन्याऽविवाहिताअवस्थास्यनीति या भीः सा गता । (आहरिष्यति) सम्पादयिष्यति । (भवतोऽनुमते) भवदनुमत्या ।

मम कौशिक भद्रन्ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ।
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यै रानयन्तु पुरं मम" ॥ ६४ ॥

जनकस्यायोध्यां प्रति दूतप्रस्थापनम्

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते क्लान्त-वाहनाः ।
ददृशुर्देव-संकाशं वृद्धं दशरथं नृपम् ।
तश्चैव प्रश्रितं वाक्य मब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥६५॥

"पृष्ट्वा कुशलमव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ।
कौशिकानुमते वाक्यं भवन्त मिदमब्रवीत् ॥६६॥
तच्च रत्नं धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ।
रामेण हि महाराज महत्यां जन-संसदि ॥६७॥
अस्मै देया मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ।
प्रतिज्ञां तर्तुमिच्छामि तदनुज्ञातु मर्हसि" ॥६८॥

दूत-वाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परम हर्षितः ।
गत्वा चतुरहं मार्गं विदेहा नभ्युपेयिवान् ॥६९॥
ततो राजान मासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ।

दशरथप्राप्तिः

मुदितो जनको राजा हर्षं च परमं ययौ ।

(प्रश्रितैः) विनययुक्तैः । (अव्यग्रं) व्यग्रतां विहाय । (कौशिकानुमते) विश्वामित्रानुमत्या । (जनसंसदि) जनानां सभायाम् । (चतुरहम्) चतुर्दिनपर्यन्तम् । (अभ्युपेयिवान्) प्राप्तः ।

उवाच वचनं श्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदान्वितम् ॥७०॥

'स्वागतन्ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्या प्राप्तोऽसि राघव ।
पुत्रयोरुभयोः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्य-निर्जिताम् ॥७१॥

ददामि परमप्रीतो वध्वौ ते मुनि-पुङ्गव ।
सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥७२॥

एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वज-सुते इमे ।
पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्न-भरतावुभौ' ॥७३॥

दशरथस्य पुत्राणां परिणयः

ततः सीतां समानीय सर्वाभरण भूषिताम् ।
समक्षमग्नेः संस्थाप्य राघवाभिमुखे तदा ।
अब्रवीज्जनको राजा कौशल्यानन्द-वर्धनम् ॥७४॥

'इयं सीता मम सुता सह-धर्म-चरी तव ।
प्रतीच्छ चैनां भद्रन्ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥७५॥

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ।'
इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मन्त्रपूतं जलन्तदा ॥७६॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ।

(दिष्ट्या) अस्मद्भाग्यवशेन । (वीर्यनिर्जिताम्) शौर्यप्राप्ताम् । (अग्नेः समक्षं) राघवाभिमुखे संस्थाप्य । (सहधर्मचरी) धर्मकार्येष्वभिन्नरूपा, स्त्रियाः पुरुषार्धाङ्गीत्वात् । (प्रतीच्छ) प्रतिगृहाण । (मंत्रपूतम्) कन्यादानमन्त्रेण पूतम् ।

चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ।
यथोक्तेन पथा चक्रुर्विवाहं विधि-पूर्वकम् ॥७७॥

विश्वामित्र-गमनम् अथ रात्र्यां व्यतीतायां विश्वामित्रोमहामुनिः ।
आपृच्छ्य तौ च राजानौ जगामोत्तरपर्वतम् ॥७८॥

रामस्य परशुरामाभिमुख्यं तस्य च पराजयः राजाप्ययोध्याधिपतिः सह पुत्रै महात्मभिः ।
ऋषीन् सर्वान् पुरस्कृत्य जगाम सबलानुगः ॥७९॥
ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ।
भार्गवं जामदग्न्येयं राजा राज-विमर्दिनम् ॥८०॥
रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ।
"राम दाशरथे राम वीर्य्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ।
धनुषो भेदनश्चैव निखिलेन मया श्रुतम् ॥८१॥
तच्छ्रुत्वाहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ।
तदिदं घोरसंकाशं जामदग्न्यं महद्धनुः ।

(यथोक्तेन पथा) शास्त्रोक्त विधिना । (आपृच्छ्य) अनुमतिं गृहीत्वा । (सबलानुगः) बलैः अनुगैरनुचरैश्च सहितः । (राज-विमर्दनम्) क्षत्रिय-ध्वंसकम् । (निखिलेन) निश्शेषतः । (गृह्य) गृहीत्वा आर्षमिदम् ।

पूरयस्व शरेणैव स्वबलं दर्शयस्व च" ॥८२॥
श्रुत्वा तु जामदग्न्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ।
आरोप्य स धनूरामः शरं सज्यं चकार ह ।
निर्वीर्यो जामदग्न्योऽसौ रामो राममुदैक्षत ॥८३॥
परशुराम-गमनम् ततोऽभिहतवीर्यत्वात्सहसैव जडीकृतः ।
जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोपमम् ॥८४॥
गतोराम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रमुदितो नृपः ।
चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ।
दशरथस्यायोध्याप्राप्तिः ननन्द सजनो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥८५॥
कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ।
शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥८६॥
कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ।
भरतं कैकेयी-पुत्रमब्रवीत् रघुनन्दनः ।
त्वां नेतु मागतो वीरो युधाजिन्मातुलस्तव ।८७॥
गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च महाबलः ।
पितरं देवसंकाशौ पूजयामासतु स्तदा ॥८८॥

(पूरयस्व) शरयुक्तं कृत्वा आकर्षस्व । (सज्यं) ज्या-युक्तम् । (अभिहत-वीर्यत्वात्) निर्जित-पराक्रमत्वात् । (वर्तयंति) पित्रुक्तं कुर्वन्ति ।

* अयोध्या-काण्डः *

भरतशत्रुघ्नयोः गच्छता मातुलकुलं भरतेन तदानघः ।
भरत-मातुल- शत्रुघ्नो नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीति-पुरस्कृतः ॥१॥
गृह-गमनम् अथ राज्ञो बभूवैवं वृद्धस्य चिरजीविनः ।
प्रीतिरेषा कथं रामो राजा स्यान्मयि जीवति ॥२॥
राम-यौवराज्य वृद्धिकामो हि लोकस्य सर्वभूतानुकम्पनः ।
विचारः मत्तः प्रियतरो लोके पर्जन्य इव वृष्टिमान् ॥३॥
तं समीक्ष्य तदा राजा युक्तं समुदितैर्गुणैः ।
तदा परिषदं सर्वामामन्त्र्य वसुधाधिपः ।
हितमुद्धर्षणं चैव मुवाच प्रथितं वचः ॥४॥
"इदं शरीरं कृत्स्नं लोकस्य चरता हितम् ।
पाण्डुरस्यातपत्रस्य छायायां जरितम्मया ॥५॥

(अनघः) पापरहितः। (नित्यशत्रुघ्नः) नित्यशत्रवः कामादयस्तद्धन्ता । (प्रीति-पुरस्कृतः) भरत-विषयक-स्नेह युक्तः। (प्रीतिः) चिन्ता। (पर्जन्यः) मेघः। (समुदितैः) स्वाभाविकैः। (उद्धर्षणम्) हर्ष-जनकम्। (चरता) कुर्वता। (पाण्डुरस्य) श्वेतस्य। (आतपत्रस्य) छत्रस्य।

सोऽहं विश्राममिच्छामि पुत्रं कृत्वा प्रजाहिते ।
सन्निकृष्टानिमान् सर्वाननुमान्य द्विजर्षभान्" ॥६॥
इदं ब्रुवन्तं मुदिताः प्रत्यानन्दन्नृपानृपम् ।
वृष्टिमन्तं महामेघं नदन्तइव बर्हिणः ॥७॥
"इच्छामोऽहि महाबाहुं रघुवीरं महाबलम् ।
गजेन महता यान्तं रामं छत्रावृताननम् ॥८॥

[युग्मकम्]

राम: सत्पुरुषो लोके सत्य-धर्म-परायणः ।
बुद्ध्या बृहस्पतेस्तुल्यो वीर्य्ये साक्षाच्छचीपतेः॥९॥
बहुश्रुतानां वृद्धानां ब्राह्मणानामुपासिता ।
शक्तस्त्रैलोक्य मप्येको भोक्तुं किं नु महीमिमाम् ॥१०
तमेवं-गुण-सम्पन्नं रामं सत्यपराक्रमम् ।
लोकपालोपमं नाथमकामयत मेदिनी" ॥११॥
तेषामञ्जलि-पद्मानि प्रगृहीतानि सर्वशः ।

(प्रत्यानन्दन्) प्राशंसन् । (वृष्टिमन्तम्) वर्षन्तम् । (बर्हिणः) मयूराः । (छत्रावृताननम्) छत्रेण आवृतमाननं यस्य तम् । (बृहस्पतेः) देवगुरोः । (शचीपतेः) इन्द्रस्य । (मेदिनी) तत्स्थोजन इत्यर्थः । (अञ्जलिपद्मानि) पद्माकारा नञ्जलीन् ।

प्रतिगृह्याब्रवद्राजा तेभ्यः प्रिय-हितं वचः ॥१२॥
"अहोऽस्मि परम-प्रीतः प्रभावश्चातुलो मम ।
यन्मे ज्येष्ठं प्रियं पुत्रं यौवराज्यस्थमिच्छथ" ॥१३॥
ततः सुमन्त्रं द्युतिमान् राजा वचनमब्रवीत् ।
"रामः कृतात्मा भवता शीघ्रमानीयतामिति" ॥१४॥
स तथेति प्रतिज्ञाय सुमन्त्रो राज-शासनात् ।
रामं तत्रानयाञ्चक्रे रथेन रथिनां वरम् ॥१५॥
प्रासादस्थो रथ-गतं ददर्शायान्तमात्मजम् ।
गन्धर्व-राज-प्रतिमं लोके विख्यात-पौरुषम् ॥१६॥
तं दृष्ट्वा प्रणतं पार्श्वे कृताञ्जलि-पुटं नृपः ।
दिदेश श्रीमान् रुचिरं रामाय परमासनम् ।
उवाचेदं वचो राजा देवेन्द्रमिव कश्यपः ॥१७॥
'त्वया यतः प्रजाश्चेमाः स्वगुणै रनुरञ्जिताः ।
तस्मात्त्वं पुष्य-योगेन यौवराज्य मवाप्नुहि ।

(प्रगृहीतानि) प्रकर्षेण शिरसि बद्धानि । (कृतात्मा) धर्मे कृतबुद्धिः (गन्धर्व-राज-प्रतिमम्) सौन्दर्ये गन्धर्व-राजसमम् (विख्यातम्) प्रसिद्धम् (पौरुषं) यस्य तम् । (कृताञ्जलि-पुटम्) बद्ध हस्त-द्वयम् । (पुष्य-योगेन) चन्द्रस्य पुष्ययोगोपलक्षितकाले ।

कामतस्त्वं प्रकृत्यैव निर्णीतो गुणवानिति" ॥१८॥

अथाभिवाद्य राजानं रथ मारुह्य राघवः ।
ययौ स्वं द्युतिमद्वेश्म जनौघैः प्रतिपूजितः ॥१९॥

ज्ञाति-दासी यतो नित्यं कैकय्या स्तु सहोषिता ।
प्रासादं चन्द्र-सङ्काश मारुरोह यदृच्छया ॥२०॥

मन्थरायाः प्रहृष्ट-मुदितैः पौरै रुच्छ्रित-ध्वज-मालिनीम् ।
कैकेय्युत्ते- अयोध्यां मन्थरा दृष्ट्वा परं विस्मयमागता ॥२१॥

जनम् प्रहर्षोत्फुल्ल नयनां पाण्डुर-क्षौम-वासिनीम् ।
अविदूरे स्थितां दृष्ट्वा धात्रीं पप्रच्छ मन्थरा ॥२२॥

"अतिमात्रं प्रहर्षः किं जनस्यास्य च शंस मे" ।
विदीर्यमाणा हर्षेण धात्री तु परया मुदा ।
आचचक्षेऽथ कुब्जायै भूयसीं राघवश्रियम् ॥२३॥

(कामतः) प्रकामम् । (ज्ञातिदासी) मातृकुलस्य दासी । (चन्द्र-सङ्काशम्) सुधा-धवलितत्वात् । (यदृच्छया) न केनापि प्रेषिता । पौरैरुपलक्षिताम् । (उच्छ्रिताः) प्रासादशिखरारोपिताः (ध्वजानां मालाः) श्रेणयः यस्याम् । (प्रहर्षेण उत्फुल्ले) विकसिते (नयने) यस्यास्ताम् । (पाण्डुर-क्षौम-वासिनीम्) श्वेत-वस्त्र-धराम् । धात्रीम् रामस्येतिशेषः । (राघव-श्रियम्) राघवे राज्ञा न्यास्यमानां (श्रियं) राज्यलक्ष्मीम् ।

सा दह्यमाना कोपेन मन्थरा पापदर्शिनी ।
शयानामेव कैकेयी मिदं वचन मब्रवीत् ॥२४॥
"उत्तिष्ठ मूढे किं शेषे भयं त्वा मभि वर्तते ।
उपप्लुत मघौघेन नात्मान मवबुध्यसे ।
चलं हि तव सौभाग्यं नद्याः स्रोत इवोष्णगे ॥२५॥
अक्षयं सुमहद्देवि प्रवृत्तं त्वद्विनाशनम् ।
रामं दशरथो राजा यौवराज्येऽभिषेक्ष्यति" ॥२६॥
मन्थराया वचः श्रुत्वा शयनात् सा शुभानना ।
उत्तस्थौ हर्ष-संपूर्णा चन्द्रलेखेव शारदी ।
"रामे वा भरते वाहं विशेषं नोपलक्षये" ॥२७॥
कैकेय्या वचनं श्रुत्वा मन्थरा भृश-दुःखिता ।
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य कैकेयीं पुनरब्रवीत् ॥२८॥
"भविता राघवो राजा राघवस्यानु यः सुतः ।
राजवंशात्तु भरतः कैकेयि परिहास्यते ॥२९॥

(पापदर्शिनी) पाप-कर्मण उपदेष्ट्री । तस्या उत्थाने काल-क्षेपो भविष्यतीति शयानामेव । (अभिवर्तते) अभितः परितः वर्तते वेष्टयतीत्यर्थः । (उपप्लुतमघौघेन) दुःखसमूहेन व्याप्तम् । (अक्षयम) अशक्यप्रतीकारम् । (परिहास्यते) हीनो भविष्यति ।

दर्पा न्निराकृता पूर्वं त्वया सौभाग्यवत्तया ।
राम-माता सपत्नी ते कथं वैरं न यातयेत्” ॥३०॥
एव मुक्ता तु कैकेयी क्रोधेन ज्वलितानना ।
दीर्घमुष्णं च निश्वस्य मन्थरामिद मब्रवीत् ॥३१॥
‘अद्य राम मितः क्षिप्रं वनं प्रस्थापयाम्यहम् ।
यौवराज्ये च भरतं क्षिप्रमेवाभिषेचये” ॥३२॥
अथ सा रुपिता देवी सम्यक् कृत्वा विनिश्चयम् ।
क्रोधागारे निपपिता सा बभौ मलिनाम्बरा ॥३३॥
आज्ञाप्य तु महाराजो राघवस्याभिषेचनम् ।
कैकेय्या दश- उपस्थान मनुज्ञाप्य प्रविवेश निकेतनम् ॥३४॥
रथाद्वरप्राप्तिः स कैकेय्या गृहं श्रेष्ठं प्रविवेश महायशाः ।
पाण्डुराभ्रमिवाकाशं राहु-युक्तं निशाकरः ॥३५॥
तत्र तां पतितां भूमौ शयाना मतथोचिताम् ।
प्रपस इव दुःखेन सोऽपश्यज्जगती-पतिः ।

(सौभाग्यवत्तया) पति-वात्सल्यतया । (वैरं न यातयेत्) वैरनिर्यातनं न कुर्य्यात् । (रुपितः) क्रुद्धः । (मलिनाम्बरा) मलिनवस्त्रधरा । (उपास्थान मनुज्ञाप्य) उपस्थितानां मन्त्रि-पुरोहितादीनां स्व-स्व-गृह-गमन मनुज्ञाप्य । (पाण्डुराभ्रेत्यादि) रुष्ट कैकेयीयुक्ततया, सुधा-धवलतया च पाण्डुराभ्रयुक्तत्व माकाशस्य । (अतथोचिताम्) तथा शयनानुचिताम् ।

कामी कमलपत्राक्षी मुवाच वनितामिदम् ॥३६॥
"भूमौ शेषे किमर्थं त्वं मयि कल्याण-चेतसि ।
आत्मनो जीवितेनापि ब्रूहि यन्मनसि स्थितम् ।
करिष्यामि तव प्रीतिं सुकृतेनापि ते शपे" ॥३७॥
उवाच पृथिवी-पालं कैकेयी दारुणं वचः ।
"स्मर राजन् पुरा वृत्तं तस्मिन् देवासुरे रणे ।
तत्र त्वां च्यावयच्छत्रुः तव जीवितमन्तरा ॥३८॥
तत्र चापि मया देव यत्त्वं समभिरक्षितः ।
जाग्रत्या यतमानाया स्ततो मे प्रददे वरौ ॥३९॥
तौ तु दत्तौ वरौ देव निक्षेपौ मृगयाम्यहम् ।
तवैव पृथिवीपाल सकाशे रघुनन्दन ॥ ४० ॥
तत्प्रतिश्रुत्य धर्मेण न चेद्दास्यसि मे वरम् ।
अद्यैव हि प्रहास्यामि जीवितं त्वद्विमानिता ।
तौ तावदहमद्यैव वक्ष्यामि शृणु मे वचः ॥४१॥
अभिषेक समारम्भो राघवस्योप कल्पितः ।
अनेनैवाभिषेकेण भरतो मेऽभिषिच्यताम् ॥ ४२ ॥

(सुकृतेन) स्वपुण्येन । (च्यावयादिति) अडभाव आर्षः । (शत्रुः) शम्बरः । (जीवितमन्तरा) प्राणहरणं विना । (निक्षेपौ) न्यासरूपेण स्थापितौ । मृगयामि वाञ्छामीत्यर्थः । (प्रति श्रुत्य) शपथ-पूर्वकं प्रतिज्ञाय । (समारम्भः) सामग्री ।

नव पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्य माश्रितः ।
चीराजिन-धरो धीरो रामो भवतु तापसः" ॥४३॥

ततः श्रुत्वा महाराजः कैकेय्या दारुणं वचः ।
चिन्तामभिसमापेदे मुहूर्त्तं प्रतताप च ॥४४॥

दशरथ-विलापः

"सदा ते जननी-तुल्यां वृत्तिं वहति राघवः ।
तस्यैव त्व मनर्थाय किं निमित्त मिहोद्यता ॥४५॥
अञ्जलिं कुर्मि कैकेयि पादौ चापि स्पृशामि ते ।
शरणं भव रामस्य मा धर्मो मामिह स्पृशेत्" ॥४६॥
पुत्र-शोकार्दितं पापा विसंज्ञं पतितं भुवि ।
विचेष्टमान मुत्प्रेक्ष्य ऐक्ष्वाकुमिदमब्रवीत् ॥४७॥
"आहुः सत्यं हि परमं धर्मं धर्मविदो जनाः ।
सत्यमाश्रित्य हि मया त्वं च धर्मं प्रचोदितः ।
प्रव्राजय सुतं रामं त्रिः खलु त्वां ब्रवीम्यहम् ॥४८॥
समयं च ममार्येमं यदि त्वं न करिष्यसि ।
अग्रतस्ते परित्यक्ता परित्यक्ष्यामि जीवितम् ॥४९॥

(अभिसमापेदे) प्राप । (प्रतताप) मूर्छां प्राप्तः । (कुर्मि) इत्यार्षम् । (विचेष्टमानम्) विविधचेष्टाः कुर्वन्तम् । (परित्यक्ता) उपेक्षिता ।

एवं प्रचोदितो राजा कैकेय्या निर्विशङ्कया ।
नाशकत् पाशमुन्मोक्तुं वलिरिन्द्र-कृतं यथा ।५०॥
तां तथा ब्रुवतस्तस्य भूमिपस्य महात्मनः ।
प्रभाता शर्वरी पुण्या चन्द्र-नक्षत्र-मालिनी ॥५१॥
वसिष्ठो गुण-सम्पन्नः शिष्यैः परिवृत स्तदा ।
उपगृह्याशु संभारान् प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥५२॥
सुमन्त्र-प्रवेशः सोऽपश्यद् विनिष्क्रान्तं सुमन्त्रं नाम सारथिम् ।
द्वारे मनुज-सिंहस्य सचिवं प्रियदर्शनम् ॥५३॥
तमुवाच महातेजाः सूत-पुत्रं विशारदम् ।
वसिष्ठः "क्षिप्रमाचक्ष्व नृपतेर्मामिहागतम्" ॥५४॥
इति तस्य वचः श्रुत्वा सूत-पुत्रो महाबलः ।
स्तुवन्नृपति-शार्दूलं प्रविवेश निवेशनम् ॥५५॥
यदा वक्तुं स्वयं दैन्यान्न शशाक मही-पतिः ।
तदा सुमन्त्रं मन्त्रज्ञा कैकेयी प्रत्युवाच ह ॥५६॥

(इन्द्रकृतम्) इन्द्र-प्रेरित-वामनकृतम् । (पाशम्) पद-त्रयमित-प्रतिज्ञात-भूमि-दान-रूपम् । (प्रभाता जाता) रात्रिः इत्यर्थः । (संभारान्) कुशादीन् । (दैन्यं) सत्य-पाश-बन्धजम् । स्वकार्ये वक्तव्यज्ञा ।

"सुमन्त्र राजा रजनीं राम-हर्ष-समुत्सुकः ।
प्रजागर-परिश्रान्तः निद्रा-वशमुपागतः ॥५७॥
तद्गच्छ त्वरितं सूत राजपुत्रं यशस्विनम् ।
राममानय भद्रं ते नात्र कार्या विचारणा" ॥५८॥
प्रतिबुध्य ततो राजा इदं वचनमब्रवीत् ।
"राममानय सूतेति यदस्याभिहितोऽनया" ॥५९॥
स राज वचनं श्रुत्वा शिरसा प्रतिपूज्य तम् ।
कैकेय्याः निर्जगाम नृपावासान्मन्यमानः प्रियं महत् ॥६०॥
सुमन्त्राय प्राञ्जलिं सुमुखं दृष्ट्वा विहार-शयनासने ।
रामानयनादेशः राज-पुत्र मुवाचेदं सुमन्त्रो राज-सत्कृतः ॥६१॥
"कौसल्या सुप्रजा राम पिता त्वां द्रष्टुमिच्छति ।
महिष्या सह कैकेय्या गम्यतां तत्र मा चिरम्" ६२
अथ सीता मनुज्ञाप्य कृत-कौतुक-मङ्गलः ।
निश्चक्राम सुमन्त्रेण सह रामो निवेशनात् ॥६३॥
रामागमनम् स ददर्शासने रामो निषण्णं पितरं शुभे ।

(सुमुखं) प्रसन्न-वदनम् । (कौशल्या सुप्रजा) येन सुपुत्रेण त्वया कौसल्या सुप्रजावती तं त्वाम् । (कृतः) अनुष्ठितः (कौतुकार्थम्) अभिषेकोत्सवार्थं । (मङ्गले) येन सः ।

कैकेयी-सहितं दीनं मुखेन परिशुष्यता ॥६४॥
सपितुश्चरणौ पूर्व माभिवाद्य विनीतवत् ।
ततो ववन्दे चरणौ कैकेय्याः सुसमाहितः ॥६५॥
रामेत्युक्त्वा च वचनं वाष्प-पर्य्या कुलेक्षणः ।
शशाक नृपति दीनो नेक्षितुं नाभिभाषितुम् ॥६६॥
तदपूर्वं नरपते दृष्ट्वा रूपं भयावहम् ।
चिन्तयामास चतुरो रामः पितृ-हिते रतः ॥६७॥
दशरथं दृष्ट्वा "अन्यदा मां पिता दृष्ट्वा कुपितोऽपि प्रसीदति ।
रामस्य खेदः तस्य मामद्य संप्रेक्ष्य किमायासः प्रवर्तते ॥६८॥
कैकय्याःतत्का- सदीन इव शोकेन विषण्ण-वदन-द्युतिः ।
रण-प्रच्छनम् कैकेयी माभिवाद्यैव रामो वचनमब्रवीत् ॥६९॥
"कच्चिन्मया नापराद्ध मज्ञानाद्येन मे पिता ।
कुपितस्तन्ममाचक्ष्व त्वं चैवैनं प्रसादय ॥७०॥
अतोषयन् महाराज मकुर्वन् वा पितुर्वचः ।
मुहूर्त मपि नेच्छेयं जीवितुं कुपिते नृपे" ॥७१॥

मुखेन उपलक्षितम् । (सुसमाहितः) नित्यमेकाग्रचित्तः । (वाष्प-पर्य्याकुलेक्षणः) अश्रु-व्याप्त-नेत्रः । (अन्यदा) अन्यकाले (आयासः) खेदः ।

कैकय्या- एवमुक्ता तु कैकेयी राघवेण महात्मना ।
उत्तरम् उवाचेदं सुनिर्लज्जा धृष्ट मात्महितं वचः ॥७२॥
"यदि तद्वक्ष्यते राजा शुभं वा यदि वाऽशुभम् ।
करिष्यसि ततः सर्व माख्यास्यामि पुनस्त्वहम्" ७३
एतत्तु वचनं श्रुत्वा कैकेय्या समुदाहृतम् ।
उवाच वचनं रामस्तां देवीं नृप-सन्निधौ ॥७४॥
रामस्य पित्रा-"अहो धिङ् नार्हसे देवि वक्तुं मामीदृशं वचः
देश-पालन अहं हि वचनाद्राज्ञः पतेयमपि पावके ॥७५॥
संदेह शोक- भक्षयेयं विषं तीक्ष्णं मज्जेयमपि चार्णवे ।
प्रकाशः नियुक्तो गुरुणा पित्रा नृपेण च हितेन च ॥७६॥
तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदाभिकाङ्क्षितम् ।
कैकेय्या रामाय करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥७७॥
स्ववर- तमार्जव समायुक्त मनार्य्या सत्यवादिनम् ।
श्रावणम् उवाच रामं कैकेयी वचनं भृशदारुणम् ।
"सन्निदेशे पितुस्तिष्ठ यथानेन प्रतिश्रुतम् ॥७८॥

(राजा यद् वक्ष्यते तत् करिष्यसीत्यर्थः) (धिक्) मामिति शेषः । (हितेन) हितकर्त्रा । (द्विर्नाभिभाषते) यदुक्तं तदुक्तमेव, तद्विरुद्धं पुनर्न वदति । (आर्जव-समायुक्तम्) विनय सम्पन्नम । (सन्निदेशे) पितृ-प्रतिज्ञा-सम्पादने ।

त्वया रण्यं प्रवेष्टव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ।
भरतस्त्वभिषिच्येत यदेतदभिषेचनम् ।
त्वदर्थे विहितं राज्ञा तेन सर्वेण राघव ॥७९॥
एतत् कुरु नरेन्द्रस्य वचनं रघुनन्दन ।
सत्येन महता राम तारयस्व नरेश्वरम्" ॥८०॥
तदप्रिय ममित्रघ्नो वचनं मरणोपमम् ।
श्रुत्वा न विव्यथे रामः कैकेयीं चेदमब्रवीत् ॥८१॥

रामस्य कैकेय्याः संदेह-निराकरणम्

नाहमर्थ-परो देवि लोक मावस्तु मुत्सहे ।
विद्धि मा मृषिभिस्तुल्यं केवलं धर्म मास्थितम् ८२
नह्यतो धर्म-चरणं किञ्चिदस्ति महत्तरम् ।
यथा पितरि शुश्रूषा तस्य वा वचन-क्रिया ॥८३॥
यावन्मातर मापृच्छे सीतां चानुनयाम्यहम् ।
ततोऽद्यैव गमिष्यामि दण्डकानां महद्वनम् ॥८४॥
वन्दित्वा चरणौ रामो विसंज्ञस्य पितुस्तथा ।
कैकेय्या श्चाप्यनार्याया: निष्पपात महाद्युतिः ॥८५॥

(सत्येन) सत्य-परिपालनेन । (अर्थ-परः) धनलुब्धः स्वार्थसाधन-परो वा (वचन-क्रिया) आज्ञप्ति-करणम् । (निष्पपात) निश्चक्राम।

रामस्य मातृ- जगाम सहितो भ्रात्रा मातुरन्तःपुरं वशी ।
गृह-गमनम् ददर्श मातरं तत्र हावयन्तीं हुताशनम् ॥८६॥
सा चिरस्यात्मजं दृष्ट्वा मातृ-नन्दन मागतम् ।
अभिचक्राम संहृष्टा किशोरं वडवा यथा ॥८७॥
परिष्वक्तश्च बाहुभ्यां भोजनेन निमन्त्रितः ।
दत्तमासन मालम्ब्य विशाल वदनद्युतिः ।
मातरं राघवः किञ्चिद् व्रीडात् प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥८८॥
रामस्य मात्रे भरताय महाराजो यौवराज्यं प्रयच्छति ।
स्व-निर्वास मां पुनर्दण्डकारण्ये प्रव्राजयति तापसम् ।
वृत्त श्रावणम् चतुर्दश हि वर्षाणि वस्तव्यं विजने वने" ॥८९॥
तद्वृत्तं श्रुत्वा सा निकृत्तेव सालस्य यष्टिः परशुना वने ॥९०॥
कौशल्या-मूर्छा पपात सहसा देवी देवतेव दिवश्च्युता ॥९०॥
तामदुःखोचितां दृष्ट्वा पतितां कदलीमिव ।
रामस्तूत्थापयामास मातरं गत-चेतसम् ॥९१॥
सा राघव मुपासीन मसुखार्त्ता सुखोचिता ।
उवाच पुरुष-व्याघ्र मुपशृण्वति लक्ष्मणे ॥९२॥

(वशी) जितेन्द्रियः । (अभिचक्राम) अभिमुखं जगाम ।
(प्रव्राजयति) प्रेषयति । (निकृत्ता) छिन्ना । (यष्टिः) शाखा ।
(दिवश्च्युता) आकाशात् पतिता । (असुखार्ता) सुखनाशेनार्ता ।

कौशल्यायाः "न चाधर्म्यं वचः श्रुत्वा सपत्न्या मम भाषितम्।
वनगमना- विहाय शोक-सन्तप्तां गन्तु मर्हसि मामितः ॥९३॥
निषेधः यथैव राजा पूज्यस्ते गौरवेण तथा ह्यहम्।
त्वां साहं नानुजानामि न गन्तव्य मितोवनम्" ॥
रामस्यकौशल्या-उवाच भूयः कौसल्यां प्राञ्जलिः शिरसा नतः।
सम्बोधनम् "नास्ति शक्तिः पितुर्वाक्यम् समतिक्रमितुं मम।
अनुमन्यस्व मां देवि गमिष्यन्तमितो वनम् ॥९५॥
यावज्जीवति काकुत्स्थः पिता मे जगती-पतिः।
शुश्रूषा क्रियतां तावदेष धर्मः सनातनः" ॥९६॥

एवमुक्ता तु रामेण बाष्प-पर्य्याकुलेक्षणा।
सापनीय तमायास मुपस्पृश्य जलं शुचि।
चकार माता रामस्य मङ्गलानि मनस्विनी ॥९७॥
रामस्यसीता-प्रविवेशाथ रामस्तु स्वं वेश्म सुविभूषितम्।
समीपे गमनम् प्रहृष्ट-जन-सम्पूर्णं ह्रिया किञ्चिदवाङ् मुखः ॥९८॥
अथ सीता समुत्पत्य वेपमाना च तं पतिम्।

(अधर्म्यम्) धर्म-विरुद्ध, कनिष्ठस्य राज्य-प्राप्ति-रूपम्। (अनुमन्यस्व) आज्ञापय। (उपस्पृश्य) आचम्य। (आयासम्) राम-वियोगजं दुःखम्। (सीता कथं मया बिना स्थास्यति) इति चिन्ता।

अपश्यच्छोक-सन्तप्तं चिन्ता-व्याकुलितेन्द्रियम् ॥९९॥
तां दृष्ट्वा सहि धर्मात्मा न शशाक मनोगतम् ।
तं शोकं राघवः सोढुं ततो विवृततां गतः ॥१००॥
"सीते तत्रभवां स्तातः प्रव्राजयति मां वनम् ।
सोऽहं त्वा मागतो द्रष्टुं प्रस्थितो विजनं वनम् ॥
सा त्वं वसेह कल्याणि राज्ञः समनुवर्त्तिनी ।
भरतस्य रता धर्मे सत्य-व्रत-परायणा ॥१०२॥
सीतायाःसह- एवमुक्ता तु वैदेही प्रियार्हा प्रिय-वादिनी ।
गमनाय प्रणयादेव संक्रुद्धा भर्त्तार मिद मब्रवीत् ।
प्रार्थनम् "नय मां वीर विस्रब्धं पापं मयि न विद्यते ॥१०३
किं त्वां मन्यत वैदेहः पिता मे जगतीपतिः ।
राम जामातरं प्राप्य स्त्रियं पुरुप-विग्रहम् ॥१०४॥
किं हि कृत्वा विपण्णस्त्वं कुतो वा भय मस्ति ते ।

(विवृततां गतः) विवृताभिप्रायं गतः, स्वाभिप्रायं प्रकाशितवानित्यर्थः । (तत्र-भवान्) पूज्यः । (समनुवर्तिनी) अनुकूला । (प्रियार्हा) प्रिय-भापण-योग्या । (प्रणयात्) स्नेहात् । (पापम्) अपराधः । (स्त्रियं पुरुपविग्रहम्) आकारेण पुरुपं क्रियया तु स्त्री- (किं हि कृत्वा) किं मनसि विचार्य ।

यत्परित्यक्तु-कामस्त्वं मामनन्य-परायणाम् ॥१०५॥

स्वयं तु भार्य्यां कौमारीं चिरमध्युषितां सतीम् ।
शैलूष इव मां राम, परेभ्यो दातु मिच्छसि ॥१०६॥
न पिता नात्मजो चात्मा न माता न सखी-जनः ।
इह प्रेत्य च नारीणां पतिरेको गतिस्सदा ॥१०७॥
यदि त्वं प्रस्थितो दुर्गं वनमद्यैव राघवः ।
अग्रतस्ते गमिष्यामि मृद्नन्ती कुश-कण्टकान् ॥१०८॥
अहं गमिष्यामि वनं सुदुर्गमम्,
मृगायुतं वानर-वारणैश्च ।
वने निवत्स्यामि यथा पितुर्गृहे,
तवैव पादा वुपगृह्य संमता ॥१०९॥
पत्रं मूलं फलं यत्तु अल्पं वा यदि वा बहु ।
दास्यसे स्वयमाहृत्य तन्मेऽमृत-रसोपमम् ॥११०॥
यस्त्वया सह स स्वर्गो निरयो यस्त्वया विना ।
इति जानन् परां कीर्तिं गच्छ राम मया सह" ॥

(अनन्य-परायणाम्) केवलं त्वयि निविष्ट-चित्ताम् । (शैलूषः) जाया-जीवः । (प्रेत्य) मरणानन्तरम् । (गतिः) आश्रयः । (मृगायुतम्) मृगै रासमन्तात् युतम् । समता तवेति शेषः । (सः) देशः । (निरयः) नरकः ।

इति सा शोक-सन्तप्ता विलप्य करुणं बहु ।
चुक्रोश पति मायस्ता भृशमालिङ्ग्य सुस्वरम् ॥
तां परिष्वज्य बाहुभ्यां विसंज्ञामिव दुःखिताम् ।
उवाच वचनं रामः परिविश्वासयं स्तदा ॥११३॥
रामस्य सीता- आरभस्व शुभ-श्रोणि, वन-वास-क्षमाः क्रियाः ।
नयन- नेदानीं त्वदृते सीते, स्वर्गोऽपि मम रोचते ॥११४॥
स्वीकरणम् एवं श्रुत्वा तु संवादं लक्ष्मणः पूर्व मागतः ।
सीता मुवाचातियशा राघवञ्च महाव्रतम् ।
लक्ष्मणस्य "अहं त्वानुगमिष्यामि वनमग्रे धनुर्धरः" ॥११५॥
प्रार्थनम् दत्त्वा तु सह वैदेह्या ब्राह्मणेभ्यो धनं बहु ।
जग्मतुः पितरं द्रष्टुं सीतया सह राघवौ ॥११६॥
स राजा पुत्रमायान्तं दृष्ट्वा दूरात्कृताञ्जलिम् ।
उत्पपाता सनात्तूर्णमार्तः स्त्री-जन संवृतः ।
तमसंप्राप्य दुःखार्तः पपात भुवि मूर्छितः ॥११७॥
अथ रामो मुहूर्त्तेन लब्ध-संज्ञं महीपतिम् ।
उवाच प्राञ्जलिर्भूत्वा शोकार्णव-परिप्लुतम् ॥११८॥

(परिविश्वासयन्) उज्जीवयन् । (वन-वास-क्षमाः) वनवासोचिताः ।

आपृच्छे त्वां महाराज सर्वेषा मीश्वरोऽसि नः ।
प्रस्थितं दण्डकारण्यं पश्य त्वं कुशलेन माम् ।
लक्ष्मणं चानुजानाहि सीता चान्वेति मां वनम् ।
अनुजानीहि सर्वान्नः शोकमुत्सृज्य मानद ।
पुनः पादौ ग्रहीष्यामि प्रतिज्ञान्ते नराधिप ॥१२०॥
नैवाहं राज्य मिच्छामि न सुखं न च मेदिनीम् ।
त्वा महं सत्य मिच्छामि नानृतं पुरुषर्षभ " ॥१२१
ततः सुमन्त्रः काकुत्स्थं प्राञ्जलिर्वाक्य मब्रवीत् ।
"रथमारोह भद्रं ते राज-पुत्र महा-यशः ।
क्षिप्रं त्वां प्रापयिष्यामि यत्र मां राम वक्ष्यसे" ॥

रामस्य वन-प्रस्थानम्

अथो ज्वलन-संकाशं चामीकर-विभूषितम् ।
तमारुरुहतु स्तूर्णं भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ॥१२३॥
रामोऽपि रात्रि-शेषेण तेनैव महदन्तरम् ।
जगाम पुरुष-व्याघ्रः पितु राज्ञा मनुस्मरन् ॥१२४॥

(आपृच्छे) विज्ञापयामि । (कुशलेन) चक्षुपेतिशेषः ।
(अनृतम्) असत्ययुक्तम् । (ज्वलन-सङ्काशम्) अग्निवद्दीप्तप्रम् ।
(चामीकर-विभूपितम्) चामरालंकृतम् । (रात्रि-शेपेण) शेष-रात्रौ ।

(युग्मकम्)

तत्र त्रिपथगां दिव्यां शिवतोया मशैवलाम् ।
ददर्श राघवो गङ्गां पुण्या मृषि-निषेविताम् ॥ १२५
जलाघाताट्ट हासोग्रां फेन-निर्मल-हासिनीम् ।
क्वचित् वेणी-कृत-जलां क्वचिदावर्त-शोभिताम् ॥ ६

गुह-देश प्रापणम्

तत्र राजा गुहो नाम रामस्यात्म-समः सखा ।
निषाद-जात्यो वलवान्स्थपति श्चेति विश्रुतः ॥१२७

स श्रुत्वा पुरुष-व्याघ्रं रामं विषय मागतम् ।
वृद्धैः परिवृतोऽमात्यै र्ज्ञातिभि श्चाप्युपागतः ॥१२८
तत श्चीरोत्तरासङ्गः सन्ध्या मन्वास्य पश्चिमाम् ।
जलमेवाददे भोज्यं लक्ष्मणेनाहृतं स्वयम् ॥१२९॥
प्रभातायां तु शर्वर्यां पृथु-वक्षा महा यशाः ।
गुहं वचन मक्लीवं रामो हेतुमदब्रवीत् ।

(महदन्तरम्) महाद्दूरम । (त्रि-पथगाम्) त्रिभिः पथिभिः गच्छति इति ताम् । (शिव-तोयाम्) स्वच्छ-जलाम् । (शिला मध्य) स्थले (यो जलाघात) शब्दः तद्रूपेण (अट्टहासेन) उग्राम् । अनेक विध तिर्यगादि-गमनेन (वेणी-कृतं जलं) यया । (आवर्तैः) अनेक विध-भ्रमित-जलैः (शोभावतीम्) । (विषयम्) देशम् । (अवास्य) उपास्य । (पश्चिमाम्)। माध्यान्ह-कालिकीम् (हेतुमत्) युक्तियुक्तम् ।

"जटाः कृत्वा गमिष्यामि न्यग्रोध-क्षीरमानय" ॥

तत्क्षीरं राज-पुत्राय गुहः क्षिप्र मुपाहरत् ।

लक्ष्मणस्या त्मनश्चैव रामस्तेना करोज्जटाः ॥१३१॥

सुमन्त्र निव- अनुज्ञाप्य सुमन्त्रञ्च सबलं चैव तं गुहम् ।

र्तनम् आस्थाय नावं रामस्तु चोदयामास नाविकान् ॥

तीरं तु समनुप्राप्य नावं हित्वा नरर्षभः ।

प्रातिष्ठत सह भ्रात्रा वैदेह्या च परन्तपः ॥१३३॥

भरद्वाजाश्रम- सीता-तृतीयः काकुत्स्थः परिभ्रान्तः सुखोचितः ।

प्राप्तिः भरद्वाजाश्रमे रम्ये तां रात्रि मवसत्सुखम् ॥१३४॥

रात्र्यां तु तस्यां व्युष्टायां भरद्वाजोऽब्रवीदिदम् ।

"मधु-मूल-फलोपेतं चित्रकूटं व्रजेति ह" ॥१३५॥

चित्रकूट- ततस्तौ पाद-चारेण गच्छन्तौ सह सीतया ।

प्रापणम् रम्यमासेदतुः शैलं चित्रकूटं मनोरमम् ॥१३६॥

सुमन्त्रस्या- अनुज्ञातः सुमन्त्रोऽथ योजयित्वा हयोत्तमान् ।

योध्या-प्राप्तिः अयोध्या मेव नगरीं प्रययौ गाढ-दुर्मनाः ।

अथ सूतो महाराजं कृताञ्जलि रुपास्थितः ॥१३७॥

(उपाहरत्) आनीतवान् । (सीता तृतीया) यस्य सः । (व्युष्टायाम्) व्यतीतायाम् । (आसेदतुः) प्रापतुः । (गाढदुर्मना) अति खिन्नः ।

राजा तु रजसा सूतं ध्वस्ताङ्गं समुपस्थितम् ।
अश्रु-पूर्ण-मुखं दीन मुवाच परमार्त्तवत् ॥१३८॥

सुकुमार्य्यौ तपस्विन्या सुमन्त्र सह सीतया ।
राजपुत्रौ कथं पादै रवरुह्य रथाद्गतौ ॥१३९॥

अतोन्नु किं दुःखतरं योह मिक्ष्वाकु- नन्दनम् ।
इमामवस्था मापन्नो नेह पश्यामि राघवम्" ॥१४०॥

दशरथस्य-मरणम्

इति रामस्य मातु श्च सुमित्रायाश्च सन्निधौ ।
राजा दशरथः शोचञ्जीवितान्त मुपागमत् ॥१४१॥

तमग्नि मिव संशान्त मम्बु-हीन मिवार्णवम् ।
हत-प्राय मिवादित्यं स्वर्गस्थं प्रेक्ष्य पार्थिवम् ।
सर्वे द्विजाः सहा मात्यैः पृथक्चाच मुदीरयन्॥१४२

"इक्ष्वाकूणा मिहाद्यैव कश्चिद्राजा विधीयताम् ।
अराजकं हि नो राष्ट्रं न विनाश मवाप्नुयात् ॥१४३

ना राजके जनपदे स्वकं भवति कस्यचित् ।
मत्स्या इव जना नित्यं भक्षयन्ति परस्परम्" ॥१४४

(ध्वस्तांगम्) धूसरिताङ्गम् । (अराजकम्) नियन्तृरहितम् । (स्वकम्) स्वकीयम् ।

वासिष्ठस्य भरता नयनाय दूतसम्प्रेषणम्

वसिष्ठे नाभ्यनुज्ञाता दूताः सन्त्वरिता तदा ।
ययुश्चा सह्य-परिखं रम्यं राज-गृहं पुरम् ॥१४५॥
राज्ञः पादौ गृहीत्वा तु त मूचुर्भरतं वचः ।
"पुरोहितस्त्वां कुशलं प्राह सर्वे च मन्त्रिणः ।
त्वरमाणश्च निर्याहि कृत्य मात्ययिकं त्वया" ॥१४६॥
स मातामह मामन्त्र्य मातुलं च युधाजितम् ।
रथमारुह्य भरतः शत्रुघ्न-सहितो ययौ ॥१४७॥

भरतस्यायोध्या प्राप्तिः

तां पुरीं पुरुष-व्याघ्रः सप्त-रात्रोषितः पथि ।
अयोध्या मग्रतो दृष्ट्वा सारथिं वाक्यमब्रवीत् ॥१४८॥
"एषा नाति प्रतीता मे पुण्योद्याना यशस्विनी ।
अयोध्या दृश्यते दूरात् सारथे पाण्डु-मृत्तिका" ॥

भरत-विलापः

श्रुत्वा च स पितुर्वृत्तं भ्रातरौ च विवासितौ ।
भरतो दुःख-सन्तप्त इदं वचन मब्रवीत् ॥१५०॥
"किं नु कार्यं हतस्येह मम राज्येन शोचतः ।
विहीनस्याथ पित्रा च भ्रात्रा पितृ-समेन च" ॥१५१॥

(असह्या) दुस्सहा (परिखा) यस्य तत् । (आत्ययिकम्) कालातिक्रमासहम् । (नातिप्रतीता) नाति हृष्टा, निरानन्दत्वात् । (पाण्डु-मृत्तिका-समा) । (हतस्य) भाग्यहीनस्य ।

कौशल्या-भर स तु राजात्मजश्चापि शत्रुघ्न-सहितस्तदा ।
तयोः राम- प्रतस्थे भरतो येन कौसल्याया निवेशनम् ॥१५२॥
विवासन-विषये भरतं प्रत्युवाचेदं कौसल्या भृशदुःखिता ।
सम्वादः । "इदं ते राज्य-कामस्य राज्यं प्राप्तमकण्टकम्" ॥१५३

एवं विलपमानां तां प्राञ्जलिर्भरतस्तदा ।
कौसल्यां प्रत्युवाचेदं लोकैर्बहुभिरावृताम् ॥१५४॥
"कृत-शास्त्रानुगा बुद्धिर्मा भूत्तस्य कदाचन ।
सत्य-संधः सतां श्रेष्ठो यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥
परिपाल्यमानस्य राज्ञा भूतानि पुत्रवत् ।
ततस्तु द्रुह्यतां पापं यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥१५६॥
पुत्रैर्दासैश्च भृत्यैश्च स्वगृहे परिवारितः ।
स एको मिष्ट मश्नातु यस्यार्य्योऽनुमते गतः ॥१५७॥
संग्रामे समुपोढे च शत्रु-पक्ष-भयङ्करे ।
पलायमानो बध्येत यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१५८॥

येन कौसल्याया निवेशनं प्राप्यते इत्यर्थः । (अकण्टकम्) रिपु-रहितम् । (कृत-शास्त्रानुगा) गुरु-शिक्षित-श्रुति-स्मृति-मार्गगा । (अनुमते) सम्मतौ । (द्रुह्यतां) तस्मै इति शेषः । (समुपोढे) प्राप्ते । (शत्रुपक्षाणां भयङ्करोतीति) तादृशे ।

मास्य धर्मे मनो भूयादधर्मं स निषेवताम् ।
अपात्रवर्षी भवतु यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१५९॥
उभे सन्ध्ये शयानस्य यत्पापं परिकल्प्यते ।
तच्च पापं भवेत्तस्य यस्यार्योऽनुमते गतः ॥१५९॥
देवतानां पितॄणां च मातापित्रोस्तथैव च ।
मास्म कार्षीत्स शुश्रूषां यस्यार्योऽनुमते गतः" ॥
तमेवं शोक-संतप्तं भरतं कैकेयी-सुतम् ।
उवाच वदतां श्रेष्ठो वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१६२॥
"अलं शोकेन भद्रन्ते राज-पुत्र महा-यशः ।
प्राप्त-कालं नरपतेः कुरु संयानमुत्तमम् " ॥१६३॥
वसिष्ठस्य वचः श्रुत्वा भरतो धारणां गतः ।
प्रेत-कार्य्याणि सर्वाणि कारयामास धर्मवित् ॥१६४
प्रजानां भरताय ततः प्रभात-समये दिवसेऽथ चतुर्दशे ।
राज्य-समर्पणम् समेत्य राज्यकर्तारो भरतं वाक्य मब्रुवन् ॥१६५॥
"त्वमद्य भव नो राजा राजपुत्र, महायशः ।

(अपात्र वर्षी) कुपात्रे दाता । (परिकल्प्यते) प्राप्नोति ।
(संयानं) प्रेत-निर्वाहम् । (धारणां) धैर्य्यम् ।

अभिषेचय चात्मानं पाहि चास्मान्नरर्षभ" ॥१६६॥

भरतस्य राज्या- भरतस्तं जनं सर्वं प्रत्युवाच धृत-व्रतः ।

स्वीकरणम् "ज्येष्ठस्य राजता नित्य मुचिता हि कुलस्य नः" ॥

भरतस्य वनं ततः समुत्थितः कल्य मास्थाय स्यन्दनोत्तमम् ।

प्रति गमनम् प्रययौ भरतः शीघ्रं राम-दर्शन-कांक्षया ॥१६८॥

अग्रतः प्रययुस्तस्य सर्वे मन्त्रि पुरोधसः ।

अधिरुह्य हयैर्युक्तान् रथान् सूर्य-रथोपमान् । १६९॥

अथ गत्वा मुहूर्त्तं तु चित्रकूटं स राघवः ।

मन्दाकिनी मनुप्राप्तस्तं जनं चेद मब्रवीत् ॥१७०॥

"जगत्यां पुरुष-व्याघ्र आस्ते वीरासने रतः ।

जनेन्द्रो निर्जनं प्राप्य धिङ्मे जन्म सजीवितम्" ॥

एवं स विलपं स्तस्मिन् वने दशरथात्मजः ।

ददर्श महतीं पुण्यां पर्णशालां मनोरमाम् ॥१७२॥

"मन्निमित्त मिदं दुःखं प्राप्तो रामः सुखोचितः ।

धिग्जीवितं नृशंसस्य मम लोक-विगर्हितम्" ॥१७२

इत्येवं विलपन्दीनः प्रस्विन्न-मुख-पङ्कजः ।

(कल्यम्) प्रातः काले । (जगत्यां) भूमौ । (वीरासने)योगिनां दक्षिण-जानूपरि न्यस्त-वाम-पादतया ऽवस्थानरूपे आसने । (प्रस्विन्नं) स्वेद-क्लिन्नं (मुख-पंकजं) मुख कमलं यस्य सः ।

पादा ववाप्य रामस्य पपात भरतो रुदन् ॥१७४॥

राम भरत-संगमः दुःखाभितप्तो भरतो राजपुत्रो महाबलः।
उक्त्वार्येति सकृद्दीनं पुनर्नोवाच किञ्चन।
शत्रुघ्नश्चापि रामस्य ववन्द चरणौ रुदन् ॥१७५॥
ता वुभौ स समालिङ्ग्य रामश्चा शूण्यवर्तयत्।
जटिलं चीरवसनं प्राञ्जलिं पतितं भुवि।
ददर्श रामो दुर्दर्शं युगान्ते भास्करं यथा ॥१७६॥
कथञ्चिद भिविज्ञाय विवर्ण-वदनं कृशम्।
भ्रातरं भरतं रामः परिजग्राह बाहुना ॥१७७॥
आघ्राय रामस्तं मूर्ध्नि परिष्वज्य च राघवः।
अङ्के भरत मारोप्य पर्य्यपृच्छत्स सादरम् ॥१७८॥
"क्वनु तेऽभूत् पिता तात, राजा यत्त्वमिहागतः।
नहि त्वं जीवतस्तस्य वनमागन्तुमर्हसि।"
रामस्य वचनं श्रुत्वा भरतः प्रत्युवाच ह ॥१७८॥

रामाय पितृ-मृत्यु-श्रावणम् "निष्क्रान्त-मात्रे भवति सह-सीते स-लक्ष्मणे।
दुःख-शोकाभि भूतस्तु राजा त्रिदिवमभ्यगात्" १८०

(अवर्तयत) अत्यजत्। (जटिलं) जटाधर। (दुर्दर्शं) दुःखेन द्रष्टुं योग्यम्। नहि त्वं जीवितस्तस्य सेवां हित्वेत्यर्थः। (त्रिदिवम्) स्वर्गम्।

तां श्रुत्वा करुणां वाचं पितुर्मरण-संहिताम् ।
राघवो भरतेनोक्तां बभूव गत-चेतनः ॥१८१॥
ततः पर्ण-कुटी-द्वार मासाद्य जगती-पतिः ।
परि जग्राह बाहुभ्या मुभौ भरत-लक्ष्मणौ ॥१८२॥
ततः पुरुष सिंहानां वृतानां तैः सुहृद्गणैः ।
शोचता मिव रजनी दुःखेन व्यत्यवर्तत ॥ ८३॥
रजन्यां सुप्रभातायां भ्रातरस्ते सुहृद्वृताः ।
भरतस्य राज्य-समर्पणम् मन्दाकिन्यां हुतं जप्यं कृत्वा राम मुपागमन् ।
भरतस्तु सुहृन्मध्ये रामं वचनमब्रवीत् ॥१८४॥
"सान्त्विता मामिका माता दत्तं राज्य मिदं मम ।
तद्दामि तवैवाहं भुङ्क्ष्व राज्य मकण्टकम् ।
शिरसा त्वा भियाचेऽहं कुरुष्व करुणां मयि" १८५
रामस्यास्वीकरणम् पुनरेवं ब्रुवाणं तं भरतं लक्ष्मणाग्रजः ।
प्रत्युवाच ततः श्रीमान् ज्ञाति-मध्ये सुसत्कृतः १८६
"दैवासुरे च संग्रामे जनन्यै तव पार्थिवः ।
संप्रहृष्टो ददौ श्रीमान् वरमाराधितस्तदा ।
तव राज्यं नर-व्याघ्र, मम प्रव्राजनं तथा ॥१८७॥

(आसाद्य) प्राप्य । (सान्त्विता) कृताश्वासा ।

सोऽहं वनमिदं प्राप्तः निर्जनं लक्ष्मणान्वितः ।
सीतया चाप्रतिद्वन्द्वः सत्यवादे स्थितः पितुः १८९
न त्वया शासनन्तस्य त्यक्तुं न्याय्य मरिन्दम ।
स त्वयापि सदा मान्यः स नो बन्धुः स नः पिता"॥
एव ब्रुवाणं भरतः कौशल्या-सुत मब्रवीत् ।
"कथं दशरथाज्जातः शुभाभिजन-कर्मणः ।
जानन्धर्म मधर्मञ्च कुर्य्यां कर्म जुगुप्सितम् ॥१९०॥
यदि त्व वश्यं वस्तव्यं कर्तव्यं वा पितुर्वचः ।
अह मेव निवत्स्यामि चतुर्दश वने समाः" ॥१९१॥
त्रस्तगात्रस्तु भरतः स वाचा सज्जमानया ।
कृताञ्जलिरिदं वाक्यं राघवं पुनरब्रवीत् ॥१९२॥
राम-पादुके "अधिरोहार्य, पादाभ्यां पादुके हेमभूषिते ।
आदाय भरत- एते हि सर्व-लोकस्य योग-क्षेमं विधास्यतः" १९३
स्य निवर्तनम् सोऽधि रुह्य नरव्याघ्रः पादुके व्यवमुच्य च ।
प्रायच्छत् सुमहातेजा राघवाय महात्मने ॥१९४॥

(अप्रतिद्वन्द्वः) शीतोष्णादि बाधा-रहितः । (शुभेऽभिजन कर्मणी) यस्य स तस्मात् । (जुगुप्सितम्) निन्दितम् । (समाः) वर्षाणि । (सज्जमानया) स्खलन्त्या । (योग-क्षेमं) (योगः) लोकोपकारकाणां कूपादीनां निर्माणम् (क्षेमः) तेषां रक्षणम् ।

ततश्शिरसि कृत्वा तु पादुके भरतस्तदा ।
आरुरोह रथं हृष्टः शत्रुघ्न-सहितस्तदा ।
नन्दि-ग्रामं ययौ तूर्णं शिरस्यादाय पादुकाम् ॥१९५॥
नन्दिग्रामेऽवसद्वीरः ससैन्यो भरतस्तदा ।
स वालव्यजनं छत्रं धारयामास च स्वयम् ॥१९६॥
ततस्तु भरतः श्रीमानाभिषिच्यार्य-पादुके ।
तदधीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥१९७॥

रामस्य चित्र-कूट त्यागः

तस्मादन्यत्र गच्छामि इति सञ्चिन्त्य राघवः ।
प्रातिष्ठत स वैदेह्या लक्ष्मणेन च सङ्गतः ॥१९८॥

Kanmul Gole
Jaipur

(प्रातिष्ठत) प्रस्थितः ।

* आरण्य काण्डम् *

प्रविश्य तु महारण्यं दण्डकारण्य मात्मवान् ।
रामस्य दण्ड- ददर्श रामो दुर्धर्ष स्तापसा श्रम-मण्डलम् ॥१॥
कारण्य- अब्रवी द्वचनं वीरो लक्ष्मणं लक्ष्मि-वर्धनम् ।
प्रवेशः "वहि लक्ष्मण निष्क्रामत्य गस्त्यो भगवानृषिः"॥
एव मुक्त्वा महाबाहु रगस्त्यं सूर्य-वर्चसम् ।
जग्राहा पतत स्तस्य पादौ च रघु-नन्दनः ॥३॥
प्रतिगृह्य च काकुत्स्थ मर्चयित्वासनोदकैः ।
पूजयित्वा यथा-कामं ततोऽगस्त्य स्त मब्रवीत् ॥४॥
रामस्यागस्त्या- "इदं दिव्यं महच्चापं हेम-वज्र-विभूषितम् ।
दस्त्र-प्राप्तिः जयाय प्रतिगृह्णीष्व वज्रं वज्र-धरो यथा" ॥५॥
एव मुक्त्वा महातेजाः समस्तं तद्वरायुधम् ।
दत्त्वा रामाय भगवा नगस्त्यः पुनरब्रवीत् ॥६॥

(आत्मवान्) धैर्यवान् । (तापसानां) तपस्विना माश्रम समूहम् । (आपततः) आश्रमादा गच्छतः । (प्रतिगृह्य) उत्थापन पूर्वक मालिङ्ग्य । (वज्रधरः) इन्द्रः ।

"इतो द्वि-योजने तात, वहु मूल-फलोदकः ।
देशो वहुमृगः श्रीमान् पञ्चवट्य भिविश्रुतः ॥७॥
तत्र गत्वा श्रमपदं सीता-लक्ष्मण-सङ्गतः ।
रमस्व त्वं पितुर्वाक्यं यथोक्त मनुपालयन्" ॥८॥

रामस्य पञ्चवटी गमनम् ततः पञ्चवटीं गत्वा नाना-व्याल-मृगायुताम् ।
राघवः पर्ण-शालायां हर्ष माहारयत्परम् ॥९॥
वसतस्तस्य तु सुखं राघवस्य महात्मनः ।
तं देशं राक्षसी काचिदा जगाम यदृच्छया ॥१०॥

(युग्मकम्)

सा तु शूर्पणखा नाम दश ग्रीवस्य रक्षसः ।
भगिनी राम मासाद्य ददर्श त्रिदशोपमम् ॥११॥
वभूवेन्द्रोपमं दृष्ट्वा राक्षसी काम-मोहिता ।
निकृत्त-कर्ण-नासा चा भवद्रामानुजेन सा ॥१२॥

(अभिविश्रुतः) प्रसिद्धः । (नाना विधैः व्यालैः मृगैश्च) (आयुतां) व्याप्ताम् । (आहारयत) प्राप्तवान् । (सुखम्) सुखेन (त्रिदशोपमम्) देव-तुल्यम् । (रामस्य अनुजः) कनिष्ठभ्राता लक्ष्मण स्तेन ।

ततस्तु सा राक्षस-सङ्घ-संवृतं,

लक्ष्मणेन शूर्प- खरं जनस्थान-गतं विरूपिता ।

णखा-नासिका उपेत्य तं भ्रातर मुग्र-दर्शनं,

छेदः पपात भूमौ गगनाद्यथाशनिः ॥१३॥

स्वभ्रातृ-समीपे तां तथा पतितां दृष्ट्वा विरूपां शोणितोक्षिताम् ।

गत्वा तस्याः तत स्तद्राक्षसं सैन्यं घोर-वर्मायुध-ध्वजम् ।

विलापः निर्जगाम जनस्थाना न्महानादं महाजवम् ॥१४॥

रामोपिऽचारयं श्चक्षुः सर्वतो रण-पण्डितः ।

ददर्श खर-सैन्यं तद् युद्धायाभिमुखो गतः ॥१५॥

रामस्य खर- ततो रामस्तु संक्रुद्धो मण्डली कृत कार्मुकः ।

दूषणाभ्यां ससर्ज निशितान् बाणान् शतशोऽथ सहस्रशः । १६

सह युद्धम् चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीम-कर्मणाम् ।

हतान्येकेन रामेण मानुषेण महात्मना ॥१७॥

शूर्पणखाया- ततः शूर्पणखा दीप्ता रावणं लोक-रावणम् ।

रावण-समीपे अमात्य-मध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्य मब्रवीत् ॥१८॥

गत्वा स्वदशा- "चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूर-कर्मणाम् ।

वर्णनम् हतान्येकेन रामेण खरश्च सह-दूषणः ।

विच्छिन्न-कर्ण नासिकात्वाद् विरूपत्वम् ।

(गगनात्) आकाशात् । (शोणितोक्षिताम्) रुधिरार्द्राम् । (रण-पण्डितः) रण-कर्मनिपुणः । धनुष आकर्णाकर्षणेन (मण्डलाकारी-कृत-धनुः) । (लोक-रावणम्) लोक भयप्रदम् ।

त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च भयं यो नाव बुध्यसे ॥१९॥

रामस्य तु विशालाक्षी पूर्णेन्दु-सदृशानना ।
सीता भार्य्या वरारोहा वैदेही तनु-मध्यमा ॥२०॥

तवानुरूपा भार्या सा त्वं च तस्याः पतिर्वरः ।
विरूपिताहं क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥२१॥"

ततः शूर्पणखा-वाक्यं तच्छ्रुत्वा रोम-हर्षणम् ।
रावणस्य मा- दृदर्श नियता हारं मारीचं नाम रावणः ।
रीचाय सीता- ततः पश्चादिदं वाक्य मब्रवीद्वाक्य-कोविदः ॥२२॥
हरणाय कथ- "चतुर्दश सहस्राणि रक्षसा मुग्र-तेजसाम् ।
नम् निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना ॥२३॥

अस्य भार्या जनस्थानात्सीतां सुर-सुतोपमाम् ।
आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव"।
मारीचस्यराव- प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥२४॥
ण-निवारणम् "सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रिय-वादिनः ।

(पूर्णेन्दु-सदृशं) पूर्णचन्द्रतुल्यम् (आननं) मुखं यस्याः सा । (रोम-हर्षणम्)रोमाञ्चकरम् । (पदातिना) एकेन मानुषेण रथ-स्थानांसहस्रशो रक्षसां वधःइति विस्मयकरम् । (सुरसुतोपमाम्) देव-कन्या-तुल्याम् । (आनयिष्यामि) आर्षमिदम्, आनेष्यामि।

अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः २५

न नूनं बुध्यसे रामं महा-वीर्यं गुणोन्नतम् ।
रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्व मर्हसि ॥२६॥

न त्वं समर्थस्तां हर्तुं राम—चापाश्रयां वने ।
यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा राम-विप्रियम् २७

किन्तु शक्यं मया कर्तु मेवं त्वयि दुरात्मनि ।
एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेऽस्तु निशाचर" २८

मारीचस्य मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा मृगस्य सः ।
मृगरूपेण प्रलोभनार्थं वैदेह्या नाना-धातु-विचित्रितम् ।
क्रीडनम् रामाश्रम-पदा भ्याशे विचचार यथासुखम् ॥२९॥

अदृष्ट-पूर्वं तं दृष्ट्वा नाना-रत्न-मयं मृगम् ।
विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥३०॥

(अप्रियस्येत्यादि) तत्कालमप्रियतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे हितकरस्य वचसो वक्ता तस्य च ग्रहोता दुष्प्राप्यः। (अप्रमेयम) अपरिच्छेद्यम् । (किन्तुशक्यमित्यादि) त्वयि एवं दुरात्मनि सति मया किं कर्तुं शक्यते, न किमपीत्यर्थः । (अभ्याशे) समीपे ।

सीतायाः "आर्य पुत्राभिरामोऽसौ मृगो हरति मे मनः ।
मृगप्राप्तये आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति" ॥३१॥
इच्छा लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ।
मृग-ग्रहणाय उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥३२॥
रामस्य "इह त्वं भव सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ।
गमनम् अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यथवा मृगम्" ३३
तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघु-नन्दनः ।
वद्धासि धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥३४॥
दर्शनादर्शनादेव सोऽपाकर्षत राघवम् ।
सुदूर माश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥३५॥
दृष्ट्वा रामो महा-तेजा स्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ।
मुमोच ज्वलितं दीप्त मस्त्रं ब्रह्म-विनिर्मितम् ।३६
रामेण मृग- सभृशं मृग-रूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ।
रूपस्य मारी मारीचस्यैव हृदयं विभेदाशनि सन्निभः ॥३७॥
चस्य वधः संप्राप्त-काल माज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ।
सदृशं राघवस्यैव हा सीते, लक्ष्मणेति च ॥३८॥

(यन्त्रितः) नियोजितः। (ब्रह्म-विनिर्मितम्) ब्रह्म दत्तम्। (विनिर्भिद्य) छित्त्वा। (अशनि-सन्निभः) वज्र तुल्यः। (आज्ञाय) ज्ञात्वा।

मारीच-कृत आर्त-स्वरं तु भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ।
मार्त-नादे उवाच लक्ष्मणं सीता 'गच्छ जानीहि राघवम्' ३९
श्रुत्वा लक्ष्म- अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृग-वधूमिव ।
णस्य तद- "अवध्यः समरे रामो नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥४०॥
नुगमनम् न त्वा मस्मिन्वने हातु मुत्सहे राघवं विना ।
न्यास-भूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना" ४१
लक्ष्मणे नैव मुक्ता सा क्रुद्धा संरक्त लोचना ॥
प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता । ४२॥
तथा परुष मुक्त स्तु कुपितो राघवानुजः ।
स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे नचिरादिव ॥४३॥
रावणस्य तदा साद्य दश-ग्रीवः क्षिप्र मन्तर मास्थितः ।
सीता हरणम् अभि चक्राम वैदेहीं परिव्राजक-रूप-धृक् ।
अङ्केनादाय वैदेहीं रथ मारोहयत्तदा ॥ ४४ ॥
ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ।
वनस्पति-गतं गृध्रं ददर्शायत-लोचना ॥४५॥

(हातुम्) त्यक्तुम् । (न्यासभूता) मयि निक्षिप्ता । (विकाङ्क्षन्) विशेषेण कांक्षमाणः, तत्सविधे गन्तु मिच्छन्नित्यर्थः । (अन्तरमास्थितः) राघवयो र्गमनेऽवकाशं प्राप्य । (विहायसा) आकाशमार्गेण । (वनस्पति-गतम्) वृक्षान्तः स्थितम् ।

जटायू-रावण- तद् बभूवाद्भुतं युद्धं गृध्र राक्षसयोस्तदा ।
युद्धम् स छिन्न-पक्षः सहसा रक्षसा रौद्र-कर्मणा ।
निपपात हतो गृध्रो धरण्या मल्पजीवितः । ४६॥
क्रोशन्तीं राम रामेति रामेण रहितां वने ।
रावणस्य जगामादाय चाकाशे रावणो राक्षसेश्वरः ।
लङ्काप्रवेशः प्रविवेश पुरीं लङ्कां रूपिणीं मृत्यु मात्मनः ।४७॥
दृष्ट्वा श्रमपदं शून्यं रामो दशरथात्मजः ।
रामस्य जटायु-दीनः शोक-समाविष्टो मुहूर्तं विह्वलोऽभवत् ॥४८॥
पःसीता- ततः पर्वत कूटाभं महाभागं द्विजोत्तमम् ।
प्रवृत्तिः ददर्श पतितं भूमौ क्षतजार्द्रं जटायुषम् ॥४९॥
तं दीन-दीनया वाचा सफेनं रुधिरं वमन् ।
अभ्यभाषत पक्षी स रामं दशरथात्मजम् । ५०॥
"सा देवी मम च प्राणा रावणेणोभयं हृतम्" ॥
इत्युक्त्वा दुर्लभान् प्राणान् मुमोच पतगेश्वरः ५१॥
क्रमेण गत्वा प्रविलोकयन् वनं
ददर्श पम्पां शुभ-दर्श-काननाम् ।
अनेक-नाना-विध-पक्षि-संकुलां
विवेश रामः सह लक्ष्मणेन ॥ ५२ ॥

(रूपिणीम्) रूप-धराम् । (विह्वलः) पर-वशः (पर्वत-कूटाभम्) पर्वत-शिखर-सदृशम् । (क्षतजार्द्रम्) रुधिर-क्लिन्नम्।

* किष्किन्धा-काण्डम् *

रामस्य पम्पा- स तां पुष्करिणीं गत्वा पद्मोत्पल-झषाकुलाम् ।
सरः प्राप्ति रामः सौमित्रि-सहितो विललापाकुलेन्द्रियः ॥१॥
तौ दृष्ट्वा तु महात्मानौ भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
वरायुध-धरौ वीरौ सुग्रीवः शङ्कितोऽभवत् ।
ततः शुभतरं वाक्यं हनुमन्त मुवाच ह ॥२॥
"वालि-प्रणिहितावेतौ शङ्केऽहं पुरुषोत्तमौ ।
शुद्धात्मानौ यदि त्वेतौ जानीहि त्वं प्लवङ्गम" ॥३॥
वचो विज्ञाय हनुमान् सुग्रीवस्य महात्मनः ।
विनीत वदुपागम्य राघवौ प्रणिपत्य च ।
हनुमतः राम- उवाच कामतो वाक्यं मृदु सत्य-पराक्रमौ ॥४॥
समीपेगमनम् राजर्षि-देव प्रतिमौ तापसौ संशित-व्रतौ ।

(पुष्करिणीम्) सरसीम् । (पद्मोत्पल-झषाकुलाम्) कमलेन्दी-वर-मत्स्य युक्ताम् । (वरायुध धरौ) उत्तम-शस्त्र-धरौ । (शुद्धात्मानाविति) किमेतौ द्वेष-रहितौ नवेति जानीहि । (प्रणिपत्य) प्रणम्य । (कामतः) सुग्रीवेच्छानुसारात् । (राजर्षी) च (देवौ च) तत् (प्रतिमौ) तत्तुल्यौ । (संशित-व्रतौ) तीक्ष्ण-व्रतौ ।

देशं कथमिदं प्राप्तौ भवन्तौ वर-वर्णिनौ ॥५॥
सुग्रीवो नाम धर्मात्मा भवतः सख्यमिच्छति ।
तस्य मां सचिवं वित्तं वानरं पवनात्मजम्" ॥६॥
एव मुक्तस्तु सौमित्रिः सुग्रीव-सचिवं कपिम् ।
अभ्य भाषत वाक्यज्ञो वाक्यज्ञं पवनात्मजम् ॥७॥
"यथा ब्रवीषि हनुमन्, सुग्रीव-वचनादिह ।
तत्तथा हि करिष्यामो वचनात्तस्य महात्मनः" ८
ततः स सुमहा-प्राज्ञो हनुमान्मारुतात्मजः ।
राम-सुग्रीव- जगामादाय तौ वीरौ हरि-राजाय राघवौ ॥९॥
सख्यम् श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं सुग्रीवो हृष्ट मानसः ।
दर्शनीयतमो भूत्वा प्रीत्या प्रोवाच राघवम् ॥१०॥
"यत्त्वामिच्छसि सौहार्द वानरेण मया सह ।
गृह्यतां पाणिना पाणिर्मर्यादा बध्यतां ध्रुवा" ११
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवस्य सुभाषितम् ।
संप्रहृष्ट-मना हस्तं पीडयामास पाणिना ।
सुग्रीवो राघव श्चैव वयस्यत्व मुपागतौ ॥१२॥

(वरवर्णिनौ) ब्रह्मचारि-श्रेष्ठौ । (वित्तम्) जानीतम् । (सौहार्द) मैत्रीम् । (मर्यादेत्यादि) अनुल्लङ्घनीयो ऽन्योन्य-कार्य-सम्पादन-विषयो निश्चयः विचार्य प्रतिज्ञायताम् ॥

सुग्रीवो राघवं वाक्य मित्युवाच प्रहृष्टवत् ।
"अहं विनिकृतो राम, चरामीह भयार्दितः ॥१३॥
हत-भार्यो वने त्रस्तो दुर्गमेतदुपाश्रितः ।
वालिना मे महाभाग, भयार्तस्या भयं कुरु" १४॥

राम-सुग्रीव- प्रत्यभाषत काकुत्स्थः सुग्रीवं प्रहसन्निव ।
योःपरस्पर- "वालिनं तं वधिष्यामि तव भार्यापहारिणम्" १५॥
साहाय्य- सुग्रीवः परमप्रीतः परमं वाक्य मब्रवीत् ।
प्रतिज्ञा "अहमानीय दास्यामि तव भार्या मरिन्दम ।
उत्तरीयं तया त्यक्तं शुभान्याभरणानिच" ॥१६॥
उत्तरीयं गृहीत्वा तु स तान्याभरणानि च ।
"इदं पश्ये" ति रामाय दर्शयामास वानरः ॥१७॥
सर्वे ते त्वरितं गत्वा किष्किन्धां वालिनःपुरीम् ।
वृक्षैरात्मान मावृत्य ह्यतिष्ठन् गहने वने ॥१८॥
रामस्य तमथोवाच सुग्रीवं वचनं शत्रु-सूदनः ।
वालिवधः "सुग्रीव कुरु तं शब्दं निष्पतेद्येन वानरः ॥१९॥

(विनिकृतः) निस्सारितः । (भार्यापहारिणम्) स्त्री-हारकम् । (उत्तरीयम्) वस्त्र-विशेषम् । (आवृत्य) आच्छाद्य । (निष्पतेत्) निष्क्रामयेत् ।

स तु राम-वचः श्रुत्वा सुग्रीवो हेम-पिङ्गलः ।
ननर्द क्रूर-नादेन विनिर्भिन्दन्निवाम्बरम् ॥२०॥
वाली दंष्ट्रा-करालस्तु क्रोधाद्दीप्ताग्नि-लोचनः ।
दृष्ट्वा च तस्य निनदं सर्व-भूत-प्रकम्पनम् ।
नगर्य्या निर्ययौ क्रुद्धो महा-सर्प इव श्वसन् ॥२१॥
तयो युद्ध मभूद् घोरं वृत्र-वासवयोरिव ।
राघवेण महाबाणो वालि-वक्षसि पातितः ।
पपात सहसा वाली निकृत्त इव पादपः ॥२२॥
अभिषिक्ते तु सुग्रीवे प्रविष्टे वानरे गुहाम् ।
सुग्रीवाभिषेकः आजगाम सह भ्रात्रा रामः प्रस्रवणं गिरिम् ॥२३॥
निर्ययौ प्राप्य सुग्रीवो राज्य-श्रिय मनुत्तमाम् ।
स वानर-शतै स्तीक्ष्णै बहुभिः शस्त्र-पाणिभिः ।
परिकीर्णो ययौ तत्र यत्र रामो व्यवस्थितः ॥२४॥
सुग्रीवस्य अब्रवीद्राम-सान्निध्ये लक्ष्मणस्य च धीमतः ।
सीता-मार्ग “रामस्य दयितां भार्य्यां स्नुषां दशरथस्य च ।
णाय वानर मार्गध्वं सहिताः सर्वे राम-पत्नीं यशस्विनीम्” २५
प्रस्थापनम् ततः प्रस्थाप्य सुग्रीव स्तन्महद्वानरं बलम् ।

(हेम-पिङ्गलः) सुवर्णवत् पिङ्गल-वर्णः । (अम्बरम्) आकाशम् । (दंष्ट्रा-करालः) दंष्ट्रा-हेतुक-करालत्वयुक्तः । (निकृत्तः) छिन्नः । (पादपः) वृक्षः । (मार्गध्वम्) अन्वेषयत ।

अब्रवीच्च हनूमन्तं विक्रान्त मनिलात्मजम् ।
"तद्यथा लभ्यते सीता तत्त्वमेवानुचिन्तय" ॥२६॥

ददौ तस्य ततः रामः स्वनामाङ्कोपशोभितम् ।
अङ्गुलीय मभिज्ञानं राजपुत्र्याः परंतपः ॥२७॥

तदुग्र-शासनं भर्तु र्विज्ञाय हरि-पुंगवाः ।
शलभा इव संछाद्य मेदिनीं संप्रतस्थिरे ॥२८॥

ताराङ्गदादि-सहित ः प्लवगः पवनात्मजः ।
प्रतस्थे हरि-शार्दूलो दिशं वरुण-पालिताम् ।
तेषां मासो व्य तिक्रान्तो यो राज्ञा समयः कृतः ॥२९॥

भ्राता जटायुषः श्रीमान् विख्यात वल-पौरुषः ।
उपविष्टान् हरीन् दृष्ट्वा हृष्टात्मा गिरमब्रवीत् ॥३०॥

वानराणां स- "इतो द्वीपे समुद्रस्य संपूर्णे शत-योजने ।
म्पातेः सीता- अस्ति लङ्का-पुरी रम्या निर्मिता विश्वकर्मणा ।
प्रवृत्ति-प्राप्तिः तस्यां वसति वैदेही दीना कौशेय-वासिनी ॥३१॥

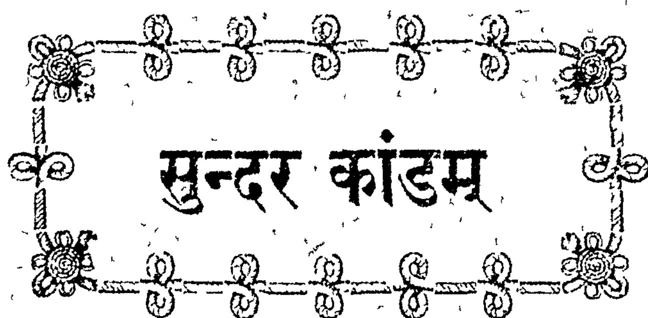
(अभिज्ञानम्) अभिज्ञान-साधन भूतम् । (संप्रतस्थिरे) प्रस्थिताः । (वरुण-पालिताम्) वारुणीम्, पश्चिमाम् । (व्यतिक्रान्तः) समाप्तः । (समयः) कालावधिः । (जटायुषः भ्राता) सम्पातिः । (गिरम्) वाचम् । (कौशेय-वासिनी पट्ट वस्त्र-धरा ।

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा प्रीति-संहृष्ट-मानसाः ।
बभूवुर्हरिशार्दूलाः विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः ॥२२॥
आकाश मिव दुष्पारं सागरं प्रेक्ष्य वानराः ।
विषेदुः सहसा सर्वे "कथं कार्य" मिति ब्रुवन् ॥२३॥
अनेक-शत-साहस्रीं विषण्णां हरि-वाहिनीम् ।
जाम्बवान् समुदीक्ष्यैवं हनूमन्त मथाब्रवीत् ॥२४॥
"हनुमन् हरिराजस्य सुग्रीवस्य समो ह्यसि ।
वयमद्य गत-प्राणा भवान्न स्त्रातु मर्हति ॥ २५ ॥
उत्तिष्ठ हरि-शार्दूल, लङ्घयस्व महार्णवम्" ।
आरुरोह नग-श्रेष्ठं महेन्द्र मरिमर्दनः ॥२६॥

हनुमत स्स-
मुद्र लङ्घनम्

स वेगवान् वेग-समाहितात्मा
हरि-प्रवीरः पर-वीर-हन्ता ।
मनः समाधाय महानुभावो
जगाम लङ्कां मनसा मनस्वी ॥२७॥

(विक्रमाभ्युदयोन्मुखाः) विक्रम-साध्ये ऽभ्युदये सीताप्राप्ति-रूपे उन्मुखाः तत्पराः । (दुष्पारम्) तरितुम् अशक्यम् । (विषेदुः) विषादं प्राप्ताः (नः) अस्मान् । (वेगेन समाहितः) दृढीकृतः (आत्मा) मनो यस्य । (मनसा जगाम) सस्मार ।

हनुमतः लङ्का-प्राप्तिः

जगाम वेगवान् लङ्कां लङ्घयित्वा महोदधिम् ।
प्रविवेश पुरीं रम्यां प्रविभक्त-महा-पथाम् ।
आससाद च लक्ष्मीवान् राक्षसेन्द्र-निकेतनम् ॥१॥
मार्गमाण स्तु वैदेहीं सीता मायत-लोचनाम् ।
सर्वतः परिचक्राम हनूमान् हरि-लोचनः ॥२॥
तत्र दिव्योपमं मुख्यं स्फाटिकं रत्न-भूषितम् ।
अवेक्षमाणः हनुमान् ददर्श शयनासनम् ॥३॥
कपि र्मन्दोदरीं तत्र शयानां चारु रूपिणीम् ।
तर्कयामास 'सीते' ति रूप-यौवन सम्पदा ॥४॥

(आससाद) प्राप्तवान् । (राक्षसेन्द्रस्य) राक्षस-राजस्य रावणस्य । (निवेशनम्) गृहम् । (आयते) विस्तृते । (लोचने) यस्यास्ताम् । (परिचक्राम) परिभ्रान्तवान् । (स्फाटिकम्) स्फटिक-निर्मितम् । (दिव्येन) स्वर्गीय पदार्थेन । (उपमा) सादृश्यं यस्य तत् ।

अवधूय च ताम्बुद्धिं बभूवावस्थित स्तदा ।
"न रामेण वियुक्ता सा स्वप्तु मर्हति भामिनी ।
न भोक्तुं नाप्यलङ्कर्तुं न पान मुपसेवितुम्" ॥५॥
हनूमतःसीता-निरीक्षमाण श्च तदा ताः स्त्रियः स महा-कपिः
मार्गणम् जगाम महतीं चिन्तां धर्म-साध्वस-शङ्कितः ॥६॥
"पर-दारावरोधस्य प्रसुप्तस्य निरीक्षणम् ।
इदं खलु ममात्यर्थं धर्म-लोपं करिष्यति ॥७॥
तावदेतां पुरीं लङ्कां विचिनोमि पुनः पुनः ।
यावत्सीतां न पश्यामि राम पत्नीं यशस्विनीम् ॥८॥
अशोक-वनिका चेयं दृश्यते सुमहाद्रुमा ।
इमा मभिगमिष्यामि नहीयं विचिता मया ॥९॥
संध्या-काल-मनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ।

(अवधूय) त्यक्त्वा । (बुद्धिम्) सीता-सम्भावनया प्रवृत्ता मित्यर्थः । (अवस्थितः) स्थिरता-स्वभावे प्रतिष्ठितः । धर्म-लोपनिमित्तं यत् (साध्वसं) भयं तेन । (शङ्कितः) । 'दार' शब्दः स्त्री-सामान्यवाची, 'अवरोध'-शब्दः स्व-धर्म-युक्त-कुल-स्त्री-वाची । (संध्या) दिनरात्र्योः सन्धि-रूपानुष्ठान (कालो) यस्य कर्मणः तत्र मनः यस्याः ।

नदीं चेमां शुभ-जलां संध्यार्थे वर-वर्णिनी ॥१०॥
यदि जीवति सा देवी ताराधिप-निभानना ।
आगमिष्यति सावश्य मिमां शुभ-जलां नदीम्" ॥११

(युग्मकम्)

हनूमतः सीता-दर्शनम्

ततो मलिन-संवीतां राक्षसीभिः परिवृताम् ।
उपवास-कृशां दीनां निश्वसन्तीं पुनः पुनः ॥१२॥
अश्रु-पूर्ण-मुखीं दीनां कृशा मनशनेन च ।
कुर्वन्तीं प्रभया देवीं सर्वा वितिमिरा दिशाः ।
ददर्श शुक्ल-पक्षादौ चन्द्र-लेखा मिवामलाम् ॥१३॥

तां समीक्ष्य विशालाक्षी मधिकं मलिनां कृशाम् ।
तर्कयामास सीतेति कारणै रुपपादिभिः ॥१४॥
"मणि-विद्रुम-चित्राणि हस्तेष्वाभरणानि च ।
तान्येवैतानि मन्येऽहं यानि रामो ऽन्वकीर्तयत् ॥१५
अस्या देव्या मनस्तस्मिं स्तस्य चास्यां प्रतिष्ठितम् ।

(वर-वर्णिनी) श्रेष्ठ-ब्रह्मचारिणी । (ताराणामधिपः) चन्द्र-स्तत् (निभं) तत्सदृशम् (आननं) यस्याः सा । (मलिन-संवीताम्) मलिन-वस्त्र-धराम् । (अनशनेन) अनाहारेण । (वितिमिराः) अन्धकार-रहिताः । (अमलाम्) मल-रहिताम् । (मणीनां विद्रुमाणांच) यानि तस्याः अङ्गेषु (चित्राणि) । (अन्वकीर्तयत्) वर्णितवान् ।

तेनेयं स च धर्मात्मा मुहूर्त मपि जीवति" ॥१६॥

तथा विप्रेक्षमाणस्य वनं पुष्पित-पादपम् ।

विचिन्वत श्च वैदेहीं किञ्चिच्छेषा निशाभवत् ॥१७॥

रावणस्य विबुध्य तु महाभागो राक्षसेन्द्रः प्रतापवान् ।

सीता-समीपे अशोक-वनिका मेव माविशत्सन्तत-द्रुमाम् ॥१८॥

गमने, स्वप्र- ततो दृष्ट्वैव वैदेही रावणं राक्षसाधिपम् ।

णय-दर्शनञ्च प्रावेपत वरारोहा प्रवाते कदली यथा ॥१९॥

स तां पतिव्रतां दीनां निरानन्दां तपस्विनीम् ॥

साकारं मधुरं वाक्यं न्यदर्शयत रावणः ॥२०॥

कामये त्वां विशालाक्षि बहु मन्यस्व मां प्रिये ।

प्रणयस्व च तत्त्वेन मेवं भूः शोक-लालसा ॥२१॥

पिब विहर रमस्व भुङ्क्ष्व भोगान्,

धन-निचयं प्रदिशामि मेदिनीं च ।

मयि लल ललने यथासुखं त्वं,

(जीवति) चित्त-सन्निधानेन वियोगाभावात् । (किञ्चिच्छेषा) याम-मात्रावशिष्टा । (प्रावेपत) अकम्पत । (प्रवाते) प्रकृष्ट-वायुयुक्ते स्थाने । (न्यदर्शयत) स्वाभिप्रायमिति शेषः । (प्रणयस्व) सम्मानं कुरु । (प्रदिश) देहि । (अमितो मेदनीम) अपीप्टेभ्यो देहि । (लल) ईप्सावती भव ।

त्वयि च समेत्य ललन्तु बान्धवास्ते" ॥२२॥

सीतायाःरावण-भर्त्सनम् तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सीता रौद्रस्य रक्षसः ।
आर्ता दीन-स्वरा दीनं प्रत्युवाच ततः शनैः ॥२३॥
"इह सन्तो न वा सन्ति सतो वा नानुवर्तसे ।
तथा हि विपरीता ते बुद्धि राचार-वर्जिता ॥२४॥
शक्या लोभयितुं नाह मैश्वर्येण धनेन वा ।
अनन्या राघवेणाहं भास्करेण यथा प्रभा ॥२५॥
नूनं न ते जनः कश्चिदस्मि न्निश्रेयसि स्थितः ।
निवारयति यो न त्वां कर्मणो ऽस्माद्विगर्हितात् २६
इमे ते नयने क्रूरे विरूपे कृष्ण-पिङ्गले ।
क्षितौ न पतिते कस्मात्मा मनार्य निरीक्षतः ।
कथं व्याहरतो मां ते न जिह्वा पाप शीर्यति" २७
सीताया वचनं श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ।
सन्ददर्श ततः सर्वा राक्षसीर्घोर दर्शनाः ॥२८॥
"यथा मद्वशगा सीता क्षिप्रं भवति जानकी ।
तथा कुरुत राक्षस्यः सर्वाः क्षिप्रं समेत्य च" ॥२९

(ललन्तु) प्राप्त-समस्तेप्सिता भवन्तु। (अनन्या) भेद-रहिता। (व्याहरतः) उक्तवतः। मम वशं गच्छति इति (मद्वशगा)

रावणस्यप्रति- इति प्रतिसमादिश्य राक्षसेन्द्रः पुनः पुनः ।
निर्वतनम् ज्वलद्भास्कर-वर्णाभं प्रविवेश निकेतनम् ॥३०॥

हनूमानपि विक्रान्तः सर्वं शुश्राव तत्त्वतः ।
ततो बहुविधां चिन्तां चिन्तयामास धर्मवित् ॥३१॥

हनुमतः 'कथं "अनेन रात्रि-शेषेण यदि नाश्वास्यते मया ।
सीतायै स्वपरि- सर्वथा नास्ति सन्देहः परित्यक्ष्यति जीवितम् ३२
चयं दद्या" यदि वाचं प्रदास्यामि द्विजाति रिव संस्कृताम् ।
मितिचिन्ता रावणं मन्यमाना मां सीता भीता भविष्यति ॥३३॥

परित्याग श्च वैदेह्या भवेद नभिभाषणे ।
विपन्नं स्या त्तदा कार्य्यं रामसुग्रीवयो रिदम् ॥३४॥
न विनश्येत्कथं कार्य्यं वैक्लव्यं न कथं भवेत् ।
लङ्घन ञ्च समुद्रस्य कथं नु न वृथा भवेत्" ।
इति सञ्चिन्त्य हनुमान् चकार मतिमान्मतम् ॥३५
"राम मक्लिष्ट-कर्माणं स्वं बन्धु मनुकीर्तयन् ।
नैना मुद्वेजयिष्यामि तद्बन्धु-गत-मानसाम् ॥३६॥

(ज्वलतः) दीप्यमानस्य । (भास्करस्य वर्णस्य) इव (आभा) प्रभा यस्य तत् । (संस्कृताम्) भाषा-व्याकरण-नियम-शुद्धाम् । (विपन्नम्) विनष्टम् । (तस्मिन्) बन्धौ रामे (गतं मानसं) यस्यास्ताम् ।

एवं बहुविधां चिन्तां चिन्तयित्वा महाकपिः ।
संश्रवे मधुरं वाक्यं वैदेह्या व्याजहार ह ॥३७॥
"राजा दशरथो नाम रथ-कुञ्जर-वाजिमान् ।
तस्य पुत्रः प्रियो ज्येष्ठ स्ताराधिप-निभाननः ॥३८
सभार्य्यः सह च भ्रात्रा वीरः प्रव्राजितो वनम् ।
ततस्त्व मर्षापहृता जानकी रावणेन तु ॥ ३९ ॥
स मार्गमाणस्तां देवीं रामः सीता मनिन्दिताम् ।
आससाद वने मित्रं सुग्रीवं नाम वानरम् ॥४०॥
सुग्रीवेणापि सन्दिष्टा हरयः काम-रूपिणः ।
दिक्षु सर्वासु तां देवीं विचिन्वन्ति सहस्रशः ।
तस्या हेतो विंशालाक्ष्याः समुद्रं वेगवान् प्लुतः ॥४१
यथा-रूपां यथा-वर्णां यथा-लक्ष्मवतीं च ताम् ।
अश्रौषं राघवस्याहं सेय मासादिता मया" ॥४२
कपिं दृष्ट्वा सीताया- विस्मयः जानकी चापि तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं गता ।
सा ददर्श कपिं तत्र प्रश्रितं प्रिय-वादिनम् ॥४३॥

(संश्रवे) सम्यक् श्रवण योग्ये समीपदेशे । (व्याजहार) उक्तवान् । (ताराणा मधिपः) चन्द्रः तत् (निभं) तत्सदृशम् । (आननं) मुखं यस्य सः । (अमर्षापहृता) वैरेणापहृता । (आससाद) प्राप्तवान् । (प्लुतः) तीर्णः हनूमानितिशेषः । (आसादिता) प्राप्ता ।

ता मब्रवीन्महा-तेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
शिरस्य ञ्जलि माधाय सीतां मधुरया गिरा ॥४४
"अहं रामस्य सन्देशा द्देवि दूत स्तवागतः ।
हनुमतः सी- वैदेहि कुशली राम स्त्वां च कौशल मब्रवीत् ४५
तायै सन्देश- लक्ष्मण श्च महातेजा भर्तु स्तेऽनुचरः प्रियः ।
स्तथाऽङ्गुलीय- कृतवाञ्छोक-सन्तप्तः शिरसा तेऽभिवादनम्" ॥४६
क-वितरणम् सा तयोः कुशलं देवी निशम्य नरसिंहयोः ।
प्रीति-संहृष्ट-सर्वाङ्गी हनूमन्त मथा ब्रवीत् ॥४७॥
"कल्याणी वत गाथेयं लौकिकी प्रतिभाति मे ।
एति जीवन्त मानन्दो नरं वर्ष-शतादपि" ॥४८॥
ततोऽब्रवी न्महातेजा हनूमान् मारुतात्मजः ।
"राम-नामाङ्कितं चेदं पश्य देव्यङ्गुलीयकम्" ॥४९
गृहीत्वा प्रेक्षमाणा सा भर्तुः कर-विभूषणम् ।
भर्त्तार मिव सम्प्राप्ता जानकी मुदिताऽभवत् ॥५०
हनूमत्सीता- अश्रु-सम्पूर्ण-वदना मुवाच हनुमांस्ततः ।
सम्वादः "त्वां तु पृष्ट गतां कृत्वा सन्तरिष्यामि सागरम्" ५१

(अभिवादनम्) प्रणामम् । (निशम्य) श्रुत्वा । (प्रीति-संहृष्ट-सर्वाङ्गी) पुलकित सर्वाङ्गी । (लौकिकी) अतो विश्वास-योग्या । (एतीत्यादि) अतीव दु ख सोढ्वापि जीवितव्यमिति । (अङ्कितम्) चित्रितम् ।

तं दृष्ट्वा चल-सङ्काश मुवाच जनकात्मजा ।
"अयुक्तं तु कपि-श्रेष्ठ मया गन्तु त्वया सह ॥५२
भर्तु र्भक्तिं पुरस्कृत्य रामादन्यस्य शत्रुहन् ।
नाहं स्प्रष्टुं स्वतो गात्र मिच्छेयं नर-पुङ्गव" ॥५३
सीता मुवाच तच्छ्रुत्वा वाक्यं वाक्य-विशारदः ।
सीतायाः "एतत्ते देवि सदृशं पत्न्या स्तस्य महात्मनः ।
स्वाभिज्ञानाय अभिज्ञानं प्रयच्छ त्वं जानीया द्राघवो हि यत्" ५४
हनुमते चूड़ा- ततो वस्त्र गतं मुक्त्वा दिव्यं चूडामणिं शुभम् ।
मणि-दानम् "प्रदेयो राघवाये" ति सीता हनुमते ददौ ॥५५॥
"इदं तस्य नृशंसस्य नन्दनोपम मुत्तमम् ।
इदं विध्वंसयिष्यामि शुष्कं वृक्ष मिवानलः" ।
हनूमतोऽशोक-ततस्तु हनुमान्वीरो बभञ्ज प्रमदा-वनम् ॥५६॥
वन-विध्वंसः ततस्तु रक्षोऽधिपति र्महात्मा हनूमताक्षे निहते कुमारे
मनः समाधाय स देवकल्पं समादिदेशेन्द्र-जितं सरोषः । ५७

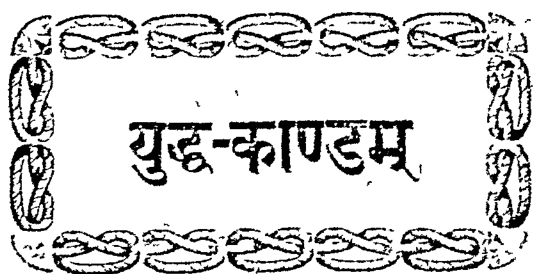
(स्वतः) स्वेच्छया । (नन्दनोपमम्) देवोद्यानसदृशम् ।
(समाधाय) प्रतिष्ठाप्य । (देवकल्पम्) (देवतुल्यम् ।

मेघनादस्य निजग्राह महाबाहुं मारुतात्मज मिन्द्र-जित् ।
हनूमन्तं गृही ततोऽपश्यत् महा-तेजा रावणः कपि-सत्तमम् ॥५८॥
त्वा रावण- तं समीक्ष्य महासत्त्वं सत्त्ववान् हरि-सत्तमः ।
सम्मुखे वाक्य मर्थवद् व्यग्र स्त मुवाच दशाननम् ॥५९॥
नयनम् "अहं तु हनुमान्नाम मारुतस्यौ रसः सुतः ।
सीताया स्तु कृते तूर्णं शत-योजन-मायतम् ।
हनूमतः सी- समुद्रं लङ्घयित्वैव त्वां दिदृक्षु रिहागतः ॥६०॥
ता-हरणाय भ्रमता च मया दृष्टा गृहे ते जनकात्मजा ।
रावणस्य तद्भवान् दृष्ट-धर्मार्थ स्तपः-कृत-परिग्रहः ।
भर्त्सनम् पर-दारान् महा-प्राज्ञ नोपरोद्धुं त्व मर्हसि ।
जन स्थ न वधं बुद्ध्वा बुद्ध्वा वालि-वधं तथा ।
राम-सुग्रीव-सख्यं च बुद्ध्यस्व हित मात्मनः ॥६२
यां सीते त्यभिजानासि येयं तिष्ठति ते वशे ।
काल-रात्रीति तां विद्धि सर्व-लङ्का-विनाशिनीम्" ६३

(अव्यग्रः) निराकुलः । (आयतम्) विस्तृतम् । (दिदृक्षुः) दर्शनेच्छुः । (दृष्टधर्मार्थः) धर्मार्थ तत्त्व-साक्षात्कारवान् । (तपः-कृतपरिग्रहः) तपोबल-जात-धन-धान्यादि-परिग्रहः । (कालरात्री) महाप्रलय-कर्त्री रात्रिः ।

रावणाज्ञया तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राक्षसाः कोप-कर्कशाः ।
हनूमतः वेष्टयन्तिस्म लांगूलं जीर्णैः कार्पासकैः पटैः ।
पुच्छस्य तैलेन चाभिषिच्याथ तेऽग्निं तत्राभ्यपातयन् ॥६४॥
ज्वालनं तेन लांगूलेन प्रदीप्तेन राक्षसांस्तान ताड़यत् ।
च हनूमतः लङ्कां समस्तां सन्दीप्य लांगूलाग्निं महाबलः ।
लङ्का-दाहः निर्वापयामास तदा समुद्रे हरि-सत्तमः ॥६५॥
स लिलङ्घयिषु र्भीमं सलीलं लवणार्णवम् ।
कल्लोलास्फाल-वेलान्त मुत्पपात नभो हरिः ।
प्राप्तवांश्च महेन्द्रस्य शिखरं पादपाकुलम् ॥६६॥
राम-समीप ततस्ते प्रीत-मनसः सर्वे वानर-पुङ्गवाः ।
मागम्य हनू- हनूमन्तं महात्मानः परिवार्योपतस्थिरे ।
मतः सीता- निपेतुर्हरि-राजस्य समीपे राघवस्य च ॥६७॥
वृत्तान्त- हनूमांश्च महाबाहुः प्रणम्य शिरसा ततः ।
कथनम् नियता मक्षतां देवीं राघवाय न्यवेदयत् ॥६८॥

(कार्पासकैः) तूल-निर्मितैः । (अताडयत्) हनूमानिति-शेषः । (निर्वापयामास) अशामयत् । (कल्लोलैः आस्फाल्यते) स्पृश्यते (वेलान्तः) तीरप्रान्तो यस्य । (उत्पपात) उड्डीनः । (नभः) अकाशम् । (पादपाकुले) वृक्षावृते । (अक्षताम्)-शरीरेण कुशलिनीम् ।

रामस्य हनू- श्रुत्वा हनुमतो वाक्यं यथावद भिभाषितम् ।
मत्प्रशंसा राम: प्रीति-समायुक्तो वाक्य मुत्तर मब्रवीत् ॥१॥
"कृतं हनूमता कार्यं सुमह द्भुवि दुर्लभम् ।
मनसापि यदन्येन न शक्यं धरणीतले" ॥ २ ॥
इत्युक्त्वा प्रीति-संहृष्टो राम स्तं परिषस्वजे ।
रामस्य लंका-जगाम सच धर्मात्मा ससैन्यो दक्षिणां दिशम् ।
अभियानम् तत्र सागर मासाद्य वास माज्ञापय त्तदा ॥३॥
लङ्कायां तु कृतं कर्म घोरं दृष्ट्वा भयावहम् ।
रावणस्य राक्षसेन्द्रो हनुमता शक्रेणैव महात्मना ।
मन्त्रि-मध्ये अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् ह्रिया किञ्चिद वाङ्मुख: ४
विचार: "धर्षिता च प्रविष्टा च लङ्का दुष्प्रसहा पुरी ।
तेन वानर-मात्रेण दृष्टा सीता च जानकी ।

(शक्यम्) कर्तु मितिशेष: । (ससैन्य:) सेना-सहित: । (ह्रिया) लज्जया । (अवाङ्मुख:) अधोमुख: । (धर्षिता) आक्रान्ता । वानर मात्रेण, का कथा मानुषाणाम् इति भाव: ।

किं करिष्यामि भद्रं वः किं वो युक्त मनन्तरम्" ५

कुम्भकर्णः प्रचुक्रोध वचनं चेद मब्रवीत् ।

"अहं समीकरिष्यामि हत्वा शत्रूं स्तवानघ" ॥६॥

विभीषणस्योपदेशस्य रावणेना स्वीकरणम्

निशाचरेन्द्रस्य निशम्य वाक्यं
स कुम्भकर्णस्य च गर्जितानि ।
विभीषणो राक्षस-राज-मुख्य
मुवाच वाक्यं हित मर्थ-युक्तम् ॥७॥

"यावन्न लङ्कां समभिद्रवन्ति
वली-मुखाः पर्वत-कूट-मात्राः ।
दंष्ट्रा युधा श्चैव नखायुधाश्च
प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥८॥

यावन्न गृह्णन्ति शिरांसि बाणा-
रामेरिता राक्षस-पुङ्गवानाम् ।
वज्रोपमा वायु-समान-वेगाः

(प्रचुक्रोध) संक्रुद्धः । (समीकरिष्यामि) सम्पादयिष्यामि कार्य्यमिति शेषः । (अर्थयुक्तम्) वास्तवार्थम् । (वलीमुखाः) वानराः । (पर्वतकूटमात्राः) पर्वत-शिखर-सदृशाः । (दंष्ट्राः) एव (आयुधानि) येषांते । (रामेरिताः) राम-क्षिप्ताः । (पुङ्गवानाम्) श्रेष्ठानाम् ।

प्रदीयतां दाशरथाय मैथिली ॥९॥

बृहस्पते स्तुल्य-मते र्वच-

स्तन्निशम्य यत्नेन विभीषणस्य ।

ततो महात्मा वचनं बभाषे

तत्रेन्द्रजि न्नैर्ऋत-योध-मुख्यः ॥१०॥

त्रिलोक-नाथो ननु देव-राजः

शक्रो मया भूमि-तले निविष्टः ।

कथं नरेन्द्रात्मजयो र्न शक्तो

मनुष्ययोः प्राकृतयोः सुवीर्यः ॥११॥

ततो महार्थं वचनं बभाषे

विभीषणः शस्त्र-भृतां वरिष्ठम् ।

"न तात मन्त्रे तव निश्चयोऽस्ति

बाल स्त्व मद्या प्यविपक्व-बुद्धिः" १२

सुनिविष्टं हितं वाक्य मुक्तवन्तं विभीषणम् ।

(नैर्ऋत-योध मुख्यः) राक्षस-सेनापतिः । (भूमितलेनिविष्टः) स्वर्गात् प्रच्याव्य भूमौ बन्दीकृतः । (न शक्तः) निग्रहं कर्तु मिति शेषः । (प्राकृतयोः) साधारणयोः । (वरिष्ठम्) श्रेष्ठम् । (अविपक्वबुद्धिः) अप्राप्त-ज्ञान-परिपाकचित्तः । (सुनिविष्टम्) सुनिश्चितार्थतत्त्वम् ।

अब्रवीत् परुषं वाक्यं रावणः काल चोदितः ॥१३॥
"जानामि शीलं ज्ञातीनां सर्व-लोकेषु राक्षस ।
विभीषणस्य हृष्यन्ति व्यसने ह्येते ज्ञातीनां ज्ञातय स्तदा"॥१४॥
रावण पक्षं इत्युक्तः परुषं वाक्यं न्याय-वादी विभीषणः ।
त्यक्त्वा राम उत्पपात गदा-पाणि श्चतुर्भिस्सह राक्षसैः ।
सख्यम् अब्रवीच्च तदा वाक्यं जात-क्रोधो विभीषणः ॥१५॥
"स त्वं भ्रातासि मे राजन् ब्रूहि मां यद् यदिच्छसि
इदं तु परुषं वाक्यं न क्षमाम्य ग्रजस्य ते ।
स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि सुखी भव मया विना"॥१६
इत्युक्त्वा परुषं वाक्यं रावणं रावणानुजः ।
आजगाम मुहूर्तेन यत्र रामः सलक्ष्मणः ।
उवाच च महा-प्राज्ञः स्वरेण महता महान् ॥१७॥
"निवेदयत मां क्षिप्रं राघवाय महात्मने ।
सर्व-लोक-शरण्याय विभीषण मुपस्थितम् ॥१८॥
रावणो नाम दुर्वृत्तो राक्षसो राक्षसेश्वरः ।
तस्याहं मनुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भि स्सह रक्षोभि र्भवन्तं शरण ङ्गतः ॥१९॥

(कालचोदितः) मृत्यु-प्रेरितः (अग्रजस्य) ज्येष्ठ भ्रातुः । (सर्वेषां लोकानां शरण्याय) शरण-भूताय ।

तमहं हेतुभि र्वाक्यै र्विविधै श्च न्यदर्शयम् ।
साधु निर्यात्यतां सीता रामायेति पुन पुनः ।
स च न प्रतिजग्राह रावणः काल-चोदितः ॥२०॥
सो ऽहं परुषित स्तेन दासवच्चा वमानितः ।
त्यक्त्वा पुत्रां श्च दारां श्च राघवं शरण ङ्गतः" ॥२१
एतत्तु वचनं श्रुत्वा सुग्रीवो लघु-विक्रमः ।
लक्ष्मणस्या ग्रतो रामं संरब्ध मिद मब्रवीत् ॥२२॥
"रावणस्या नुजो भ्राता विभीषण इति श्रुतः ।
चतुर्भिः सह रक्षोभि र्भवन्तं शरण ङ्गतः" ॥२३॥
सुग्रीवस्य तु तद्वाक्यं रामः श्रुत्वा महाबलः ।
समीपस्था नुवाचेदं हनुमत्प्रमुखान् कपीन् ॥२४॥
"आनयै नं हरि-श्रेष्ठ दत्त मस्याभयं मया ।
विभीषणो वा सुग्रीवो यदि वा रावणः स्वयम्" ॥२५
राघवेणा भये दत्ते संनतो रावणानुजः ।
स तु रामस्य धर्मात्मा निपपात विभीषणः ।
पादयोः शरणापेक्षी चतुर्भिः सह राक्षसैः ॥२६॥

(निर्यात्यताम्) दीयताम् । (अवमानितः) तिरस्कृतः । (अग्रतः) सम्मुखे । (संरब्धम्) संरम्भोपेतम, क्रिया विशेषण मिदम् । (संनतः) भक्तिप्रवणः । (शरणापेक्षी) शरणमिच्छन् ।

अब्रवीच्च तदा रामं वाक्यं तत्र महाबलः ।
"अनुजो रावणस्याहं तेन चाप्यवमानितः ।
भवन्तं सर्व-भूताणां शरण्यं शरणङ्गतः" ॥२७॥
इति ब्रुवाणं राम स्तं परिष्वज्य विभीषणम् ।
अब्रवील्लक्ष्मणं प्रीतः "समुद्राज्जल मानय ॥२८॥
तेन चेमं महा-प्राज्ञ मभिषिञ्च विभीषणम् ।
राजानं रक्षसां क्षिप्रं प्रसन्ने मयि मानद" ।
एव मुक्तस्तु सौमित्री रभ्यषिञ्च द्विभीषणम् ।
नलस्य लंका- नल श्चक्रे महा-सेतुं मध्ये नद नदी-पतेः ।
सेतु-बन्धनम् वानराणां हि सा तीर्णा वाहिनी नल-सेतुना ॥३०॥
तौ च दीर्घेण कालेन भ्रातरौ राम-लक्ष्मणौ ।
लंका-प्राप्तिः रावणस्य पुरीं लङ्का मासेदतु ररिन्दमौ ॥३१॥
ततस्ते राक्षसा स्तत्र गत्वा रावण-मन्दिरम् ।
न्यवेदय न्पुरीं रुद्धां रामेण सह वानरैः ॥३२॥
राम-रावण- अन्योन्य-बद्ध-वैराणां घोराणां जय मिच्छताम् ।
पक्षयोःयुद्ध- संप्रवृत्तं महा-युद्धं तदा वानर-रक्षसाम् ॥३३॥
प्रारम्भः युध्यता मेव तेषा न्तु तदा वानर-रक्षसाम् ।

(परिष्वज्य) आलिङ्गय । (वाहिनी) सेना । (रुद्धाम्) आवृताम् । (अन्योन्यं) परस्परं (बद्धं वैरं) याभ्याम् ।